

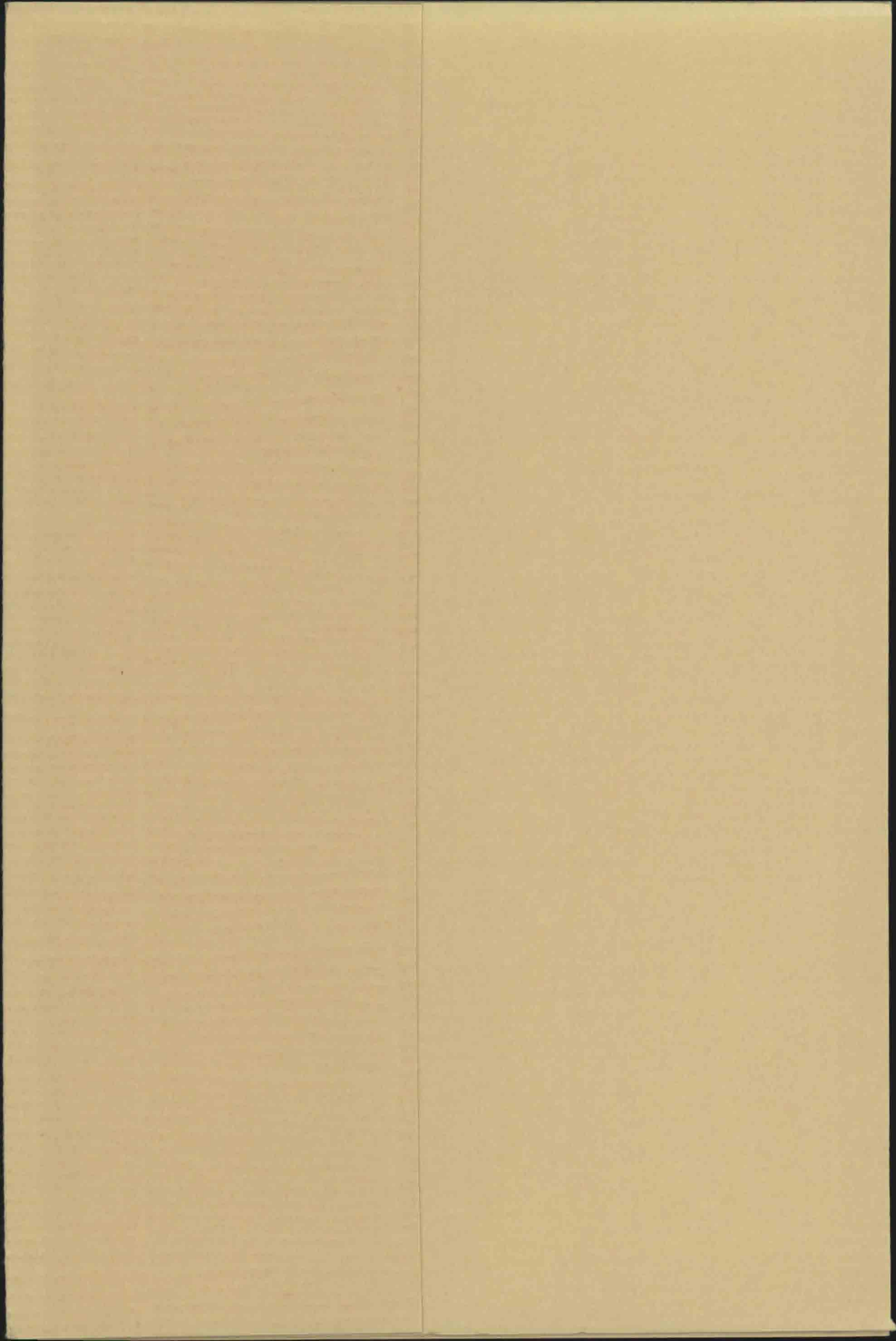
Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris -

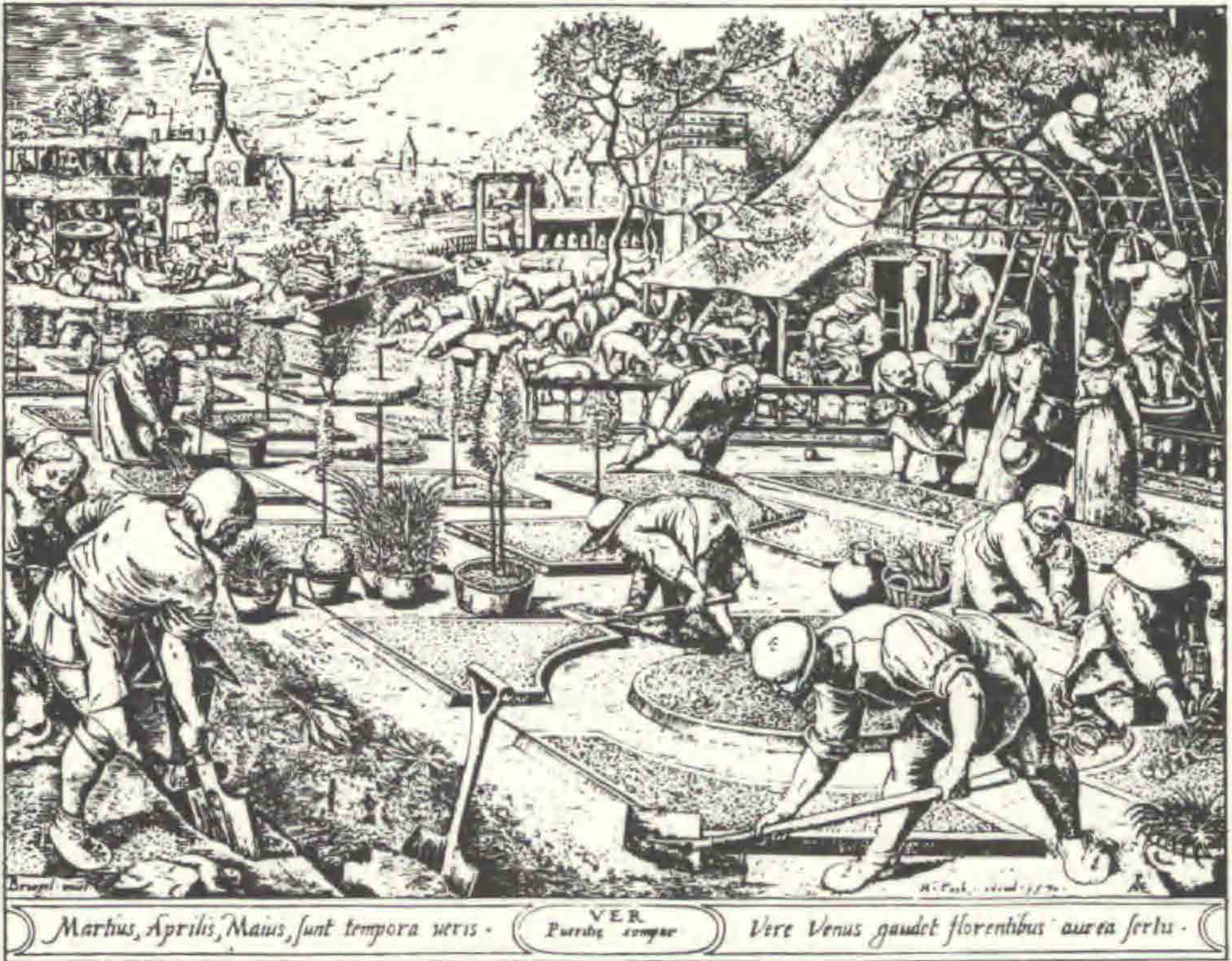
VER
Puerilis compar

Vere Venus gaudet florentibus aurea seris -

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 27 1997

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 27 1997

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havebrugshistorisk Selskab

Layout, tryk og omslag: NYHAVNS LYNTRYK 33 93 05 33

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab, Dokumentationsafdelingen
Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek, Bülowsvej 13 1870, Frederiksberg C.

Redaktion: Finn T. Sørensen (ansvarh.) og Johan Lange.

Bestyrelse: Jane Schul (formand), Jette Abel (næstformand), Kirsten Lund-Andersen, Lene Floris,
Anne Stine Hansen (kasserer), Johan Lange og Finn T. Sørensen.

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren, Anne Stine Hansen,
Hostrupsvej 20, 3.tv. v.46, 1950 Frederiksberg C. giro 4169476

Abonnement:

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 150,00 kr.
Tidligere meddelelser, der hidtil er kommet med Et nummer årligt, kan erhverves til nedsat pris indtil videre kr.
50,00 pr. stk. for medlemmer og kr. 100,00 pr. stk. for ikke medlemmer.

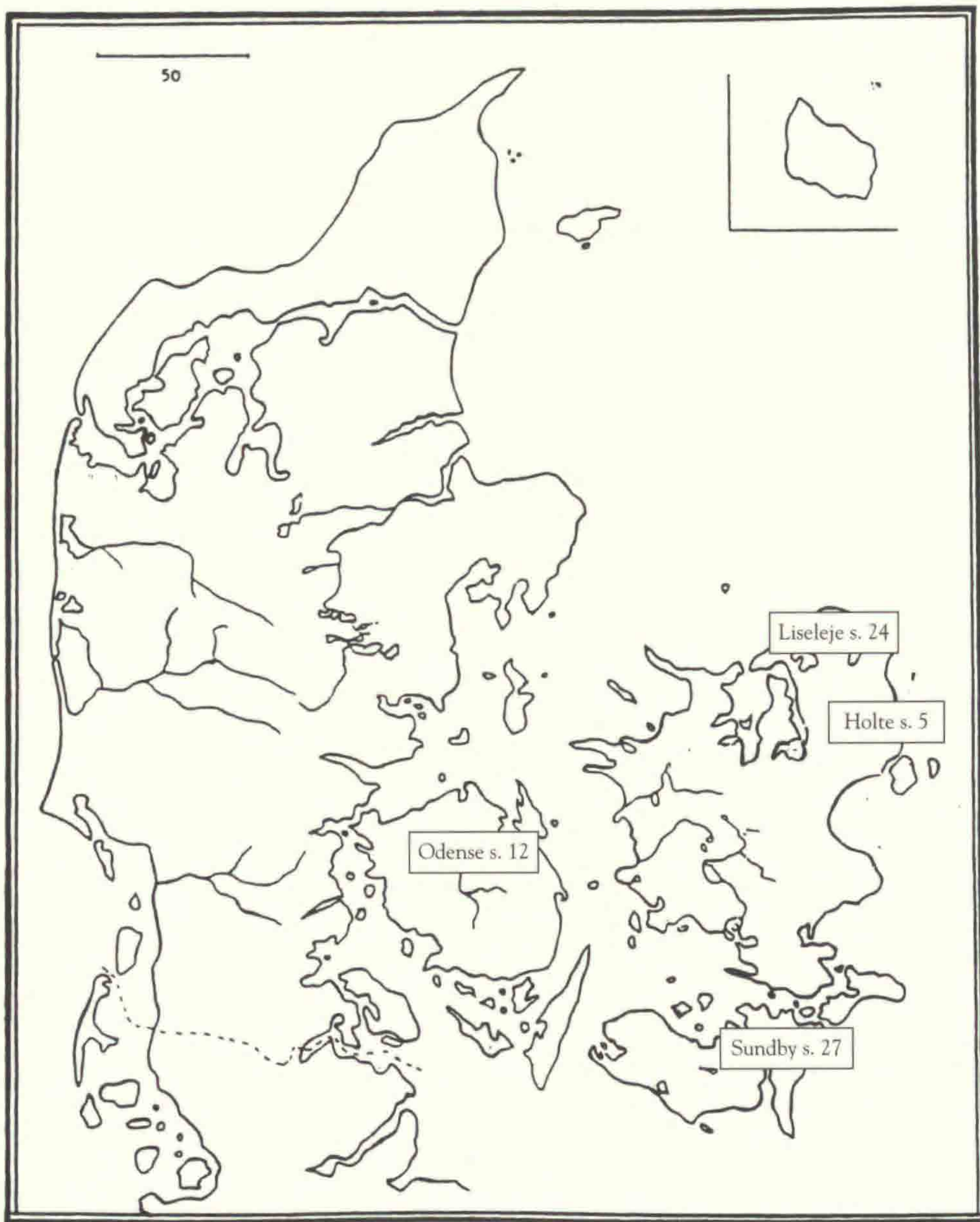
Trykt med økonomisk støtte fra: Kulturministeriet's Tidsskriftsstøtteudvalg, Undervisningsministeriet
via Tipslottomidlerne, og De danske Haveselskaber.

ISBN 87-88241-18-1

ISSN 0107-895X

Indholdsfortegnelse

Jane Schul: Rekonstruktion, genskabelse eller fri fornyelse? Restaureringstankerne bag Thurah's borgerlige barokhave på Gl. Holtegaard	5
Asger Ørum-Larsen: Læseforeningens Have i Odense	12
Johan Lange: "Klosterplanter" før klostre byggedes i Norden	18
Asger Ørum-Larsen: En fiskerhave i Liseleje	24
Lene Floris: Andelstidens haver på Frilandsmuseet	27
Finn T. Sørensen: Svaleurt, <i>Chelidonium majus</i> L. i Danmark	32
Små meddelser	
Johan Lange: Föreningen för Dendrologi och Parkvård, En præsentation	46
Annie Christensen: Kort foreløbig notits; Fredensborg, planer af haven	47
Jane Schul: Guide over historiske haver, Sverige	48
Asger Ørum-Larsen: Vigtige bøger til havehistorisk forskning	48
Johan Lange: Asger Klougart 10/5-14 til 1/12-96	49
Havebrugshistorisk Dagbog - okt. 1996 - sept. 1997, Ved A. Ørum-Larsen	51
Havebrugshistorisk Bibliografi - okt. 1996 - sept. 1997, Ved A. Ørum-Larsen	53
Boganmeldelser	
Annemarie Lund: Guide til dansk havekunst år 1000 - 1996	56
Madeleine von Essen: Hager til Lyst og Nytte. Hagekunsten gennem tusen år. Schibsted, 1997	57
Jørgen Bech-Andersen: Æblets krønike	59
Ekskursionsberetninger	
Bernstorff Slotshave den 1. maj 1997	61
Kolonihaveforeningen Vennelyst den 18. juni 1997	62
Vrams Gunnarstorp, Krapperup, Viken og Fredriksdal i det nordvestlige Skåne den 23. august 1997	62

Rekonstruktion, genskabelse eller fri fornyelse? Restaureringstankerne bag Thurah's borgerlige barokhave på Gl. Holtegaard

Reconstruction, reestablishment or free renewal?

*Thoughts about restoration of the respectable Baroque Garden of Thura on
Gl. Holtegaard.*

Keywords: Country House; Garden; Baroque; Reconstruction; History; Denmark

Jane Schul

“Gaarden tilkiøbte jeg mig Aar 1755 og lod straks Haven baade giøre langt større, end den tilforn var, og den ganske af nye med stor bekostning anlægge...”

Sådan skrev Thurah kort før sin død i 1759 i manuskriptet til Den danske Vitruvius om sit dengang ret nyerehvervede landsted Gl. Holtegaard. I dag er der ikke meget andet tilbage af den smukke have, der kendes fra J.J. Bruuns prospekter, end de omkransende alleer. Huset har derimod - i modsætning til haven - gennemgået grundige restaureringer; første gang i 1905, mens huset ejedes af H.N. Andersen og senere igen i begyndelsen af 1980'erne på initiativ af Søllerød kommune.

Bruuns prospekter viser haven fra tre forskellige vinkler: Fra parterrebedet foran husets havefacade, og fra den nederste del af haven, både i symmetriaksen og fra havens venstre hjørne ned mod Mariehøj. Mariehøj er en bronzealderhøj, som Thurah indrettede til udsigtshøj og opkaldte efter sin hustru Marie. Fra højen kunne man dengang se ud over Øresund, som det fremgår af prospektet, fig. 1.

Som det ses på prospekterne, er de mest karakteristiske træk ved haven det store system af buegange, treillage-gange, der går centralt ned igennem haven, samt alleerne, der har bestået af frugttræer. Buegangene har stået som grønne tunneler, tilplantet fx. med elm, som det var tilfældet med de tilsvarende buegange på Hampton Court ved London, lind som det ses i den tyske rokokohave Veitshöchheim ved Würzburg eller avnbøg, som buegangene i Het Loo i Holland i 1984 blev rekonstrueret med, se fig. 3.

Disse buegange udspringer fra en halvcirkulær plads med springvandsbassin, skulpturer og orangerikrukker med store laurbærtræer. Når man ved, at det præcist var laurbærtræer, der var i de store baljer, hænger det sammen med auktionsprotokollen, der efter Thurah's død nøje gør rede for alt, hvad der var af værdi i hus og have. Om haven skrives i Københavns Amts Regimentsskrivers Skifteprotokol 1753-71 p. 315:

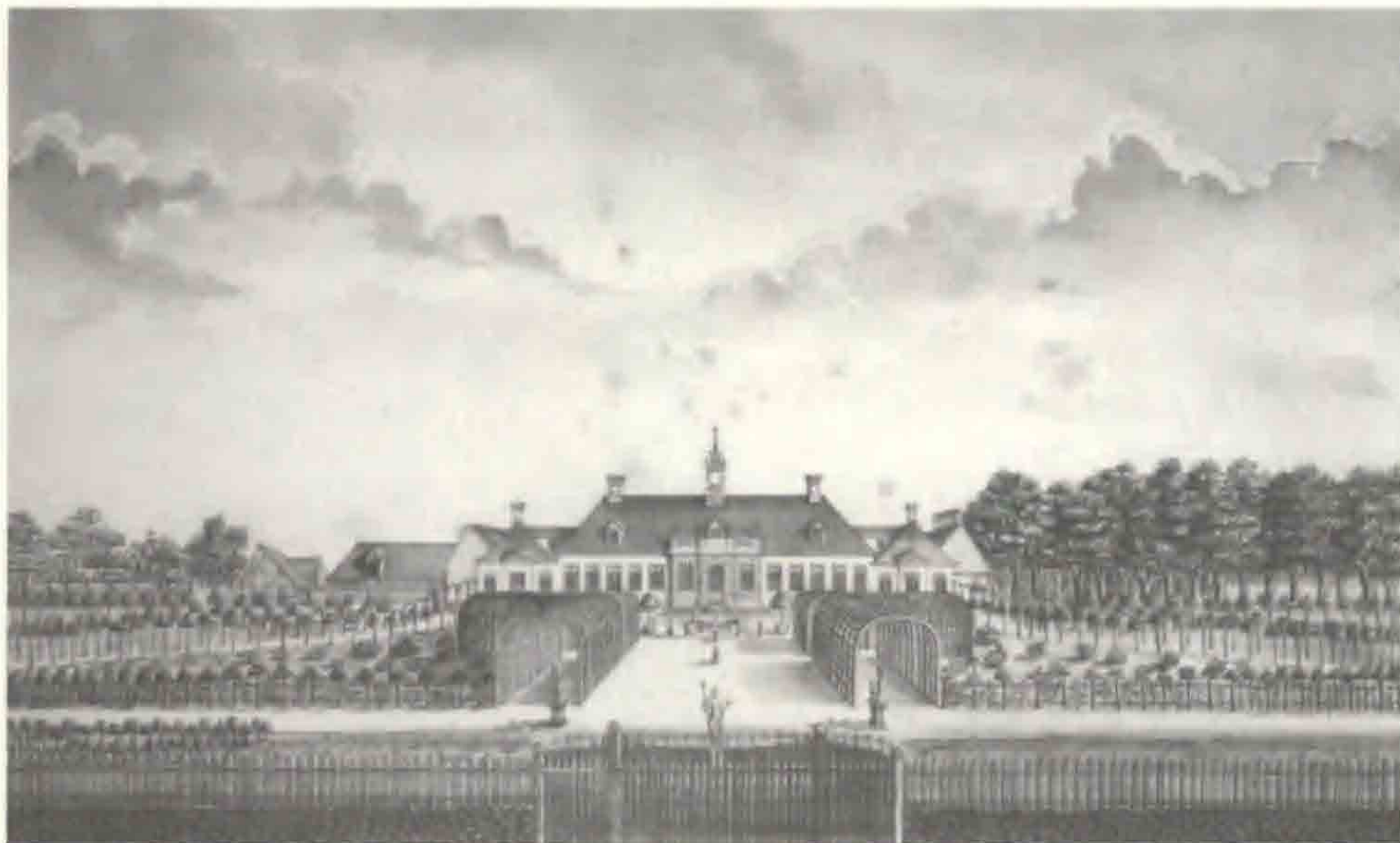

Fig. 1. GL. Holtegaard set fra den nederste del af haven i aksen:
"Prospect af Holte-Gaard Tagen fra den Øster Side Anno 1757" af J.J. Bruun. Fra denne vinkel ses de centrale buegange meget tydeligt. Stengærdet i forgrunden eksisterer stadig.

"I Lysthuset 1 Lyse Krone, 2 smaa Borde, 6 Stoele og Lehnstole. 6 store Lauerbærtræer, 12 mindre i Potter, 2 Rosmariner, 3 Cypresser, 12 Capsicum, 3 smaa Myrter, 1 Laurus Cerasus [*Prunus laurocerasus*], 2 Laurus Stinus [*Viburnum tinus*], 20 diverse Statuer og en Solskive."

Buegangen brugt som have-element genfindes i andre af Thurahs arbejder som landskabsarkitekt, bl.a. på tegningerne til den palæhave, han i samme periode lader anlægge bag sit hus i Amaliegade. Et have-element, der har rødder i renæssancens havebilleder, kendt både fra Utens lunetter (Villa Petraia 1591) og fra mange hollandske (Zorgvliet 1674) og engelske renæssancehaver (Theobalds 1575). Det er et have-element, der både peger bagud og fremad, idet det også optræder i senere rene rokoko-haver, som tidligere nævnt haven i Veitshöchheim (1780).

Radiært ud fra den halvcirkulære plads stråler et system af alleer, bestående af forskellige typer af frugttræer. I selve symmetriaksen løber en græsgang, et Tapis Vert, som også udfylder det cirkulære rum, de to buegange danner centralt i haven. I midten af dette rum står det solur, der ligeledes nævnes i auktionsprotokollen.

Foran selve bygningens haveside har været anlagt først en grusplads med en blomsterkurv i treillage og dernæst et parterrebed i hele husets bredde.

Alt dette holdt desværre kun kort. I 1759, kun få år efter havens anlæggelse, dør

Fig. 2. Forestillende selve haven, med parterrebedet i forgrunden:

"Prospect af Holte-gaards Hauge og Situationen ud over til Skaane Tagen ud fra hovedbygningen, Ao 1757. 1 Marie-høj 2 Dyrehaugen 3 Sundet 4 Skaane 5 Helsingborg 6 Lans-Crone 7 Hveen" J.J. Bruun.

På dette prospekt ses tydeligt de store laurbærtræer og balustraden med salutkanonerne.

først Thurah og 1 1/2 år senere hans hustru og hele boet kommer som nævnt på auktion. Det bliver starten på en meget omskiftelig tilværelse for Gl. Holtegaard. Fra 1760 og frem til vort århundrede når stedet at have i alt 14 forskellige ejere i en periode på kun 140 år. Den længste tid huset er i samme ejers besiddelse er 18 år.

Det siger sig selv, at en så omskiftelig tilværelse går hårdt ud over et anlæg og da Bredafonden i 1982 overtog Gl. Holtegaard fra Søllerød Kommune, var der som tidligere nævnt ikke noget tilbage af Thurahs have, bortset fra de omkransende alleer. Der var heller ikke meget tilbage af nogle af de senere haver der må have været. Kun nogle få træer af meget varierende sundhed, plantet engang i slutningen af forrige århundredes "gardenesque" periode, hvor man var meget interesseret i afvigende bladformer og farver. Der er således en rødbladet stilkeg og både en frynsetbladet avnbøg og ditto almindelig bøg.

Der er således ikke en smuk senere tilføjet have, der i stil og karakter kan danne en rimelig ramme omkring huset, hverken i form af fx. en engelsk landskabshave eller en velbevaret klunketidshave. Derfor har det været nærliggende at arbejde med tankerne om på Gl. Holtegaard at retablere den for barokken så væsentlige sammenhæng mellem hus og have, men her for en gangs skyld i borgerlig målestok. Vi har for nyligt fået en genskabelse af den kongelige have på Frederiksborg og man er

ligeledes i gang med at genskabe nogle af de barokke træk i haven til Fredensborg. Den barokke borgerhave, som Thurahs landstedshave er et eksempel på, præget af overgangen mellem barokkens pragt med de fine parterrebete og blomsterkurve og rationalismens fornuft med alleerne af frugttræer er der så vidt vides ikke mange eksempler på.

Selvfølgelig kan man altid diskutere, om der overhovedet er nogen grund til at genskabe en barokhave på et sted, hvor det kun er alleerne, der står tilbage. Skulle man i virkeligheden hellere benytte lejligheden til at anlægge en helt moderne have?

Havde huset gennemgået en række ændringer, der mere eller mindre havde udvisket dets barokke præg, havde det måske været det mest nærliggende, men i dette tilfælde, hvor huset er - om ikke urørt - så i hvert fald gennemrestaureret til en skikkelse meget tæt på Thurahs planer - forekommer det at være rimeligt at gøre det samme med haven. Det passer også fint til det formål, stedet har i dag som udstillingssted for kunst- og kulturhistoriske udstillinger.

Derfor har Bredafonden besluttet, at en genskabelse af barokhaven skal være hovedideen bag restaureringen af den nuværende have. Men den beslutning rejser endnu flere spørgsmål, end den besvarer.

I hvor høj grad kan man overhovedet stole på datidens haveplaner; eller kan der være tale om ønsketænkning? Hvor slavisk skal man i givet fald følge tegningen, hvis den ikke er underbygget af synlige fysiske træk eller arkæologiske undersøgelser? Hvad er egentligt de bærende elementer i havens anlæg? Hvordan skal man forholde sig til datidens materialevalg og arbejdsmetoder set i forhold til nutidige materialer, arbejdsmetoder og ikke mindst vedligeholdelsesmetoder. Ønsker man at skabe museumshave og/eller hvordan forholder havens oprindelige karakter sig til den brug, vi i dag gør af haver og parker?

Vi er langt fra færdige med at besvare alle disse spørgsmål, som der selvfølgelig ikke er entydige svar på, men har dog et bud på nogle af dem.

I hvor høj grad kan man stole på datidens haveplaner; eller kan der være tale om ønsketænkning?

I dette tilfælde er det oplagt, at en sammenligning med nutidens forhold vil dokumentere, at prospekterne ikke er særlig virkelighedstro, men snarere viser de træk ved haven, som husets ejer mente det var væsentligst at få fremhævet. Af indlysende grunde har J.J. Bruun være nødt til at se bort fra den nederste allé ved de to prospekter, der er tegnet fra den nederste del af haven, ellers kunne vi simpelthen ikke se ind i haven for træerne. Det er en forståelig udeladelse. Ser man nærmere på det rækværk, der adskiller pladsen umiddelbart foran huset fra parterrehaven er det på det ene prospekt kun af samme bredde som husets midterfelt, mens det på det andet har samme bredde som hele huset.

Disse forhold havde kunnet belyses lidt bedre, hvis vi havde haft adgang til at studere selve planerne for haven og ikke blot prospekterne. Men trods adskillige års ihærdig søgen, har det desværre ikke været muligt at finde frem til dem.

Ønsketænkning ved vi derimod, der ikke har været tale om her, fordi prospekterne er tegnede to år efter havens anlæggelse. I arbejdet med at forberede en genskabelse har det været nødvendigt at prøve at få stykket prospekterne sammen, så de kunne danne en plan. Det fører straks videre til næste spørgsmål:

Hvad er egentligt de bærende elementer i havens anlæg?

Hvad er det vigtigt at fokusere specielt på? For mig at se - og det er selvfølgelig et personligt synspunkt, der altid kan diskuteres - er det buegangene og alleerne. Det er de to træk, der danner havens rum, som giver den sit særpræg. Om der er parterrebed foran huset præcis magen til Thurahs eller ej betyder efter min mening mindre. Det ville alligevel næppe kunne lade sig gøre at genskabe dette fuldstændigt, eftersom der desværre er afbildet mindre end halvdelen af bedet på prospektet. Derfor ville vi være nødt til at skulle digte et selv. Desuden er parterrebede svære og dyre at vedligeholde og de var i øvrigt også i barokken af en ret flygtig natur. De holdt sjældent mere end 10-15 år i den fine tyndt tegnede udgave, der ses på prospektet, så var det nødvendigt at plante dem om. Derfor ville en stiliseret udgave af et parterrebed for mig at se være at foretrække. Så foregøgler man ikke noget, og som vi kender det fra G.N. Brandts stiliserede anlæg til Marienlyst kan det fungere overordentligt godt.

Plateauet, parterrebedet ligger på, skal derimod genskabes i sin fulde udstrækning og i den rigtige højde. Det hører med til den overordnede geometri i haven; den der skal være det bærende.

Den geometri har jeg foreløbig måttet konstruere mig frem til. Huset er bygget over et modul på 4 alen, svarende til ca. 2,5 m. Mit udgangspunkt er derfor at haven sandsynligvis har været omfattet af det samme modulsystem. Ved at anvende tal over stibredder og bueganges bredder fra andre samtidige haver er jeg nået frem til en overordnet plan, der ser fornuftig ud. Hvilket ikke er uvæsentligt. Om den også er rigtig, håber vi at få be- eller afkræftet gennem arkæologiske undersøgelser inden projektet skal starte. Foreløbigt har det kun været økonomisk muligt at få lavet en enkelt søgegrøft, der dog kunne bekræfte tilstedeværelsen af fundamentrester, der hvor balustraden foran huset formentlig har været.

Hvordan balustraden har set ud og hvilke materialer, den har været udført i, kan derimod endnu ikke afklares. Om den har været muret op og pudset eller har været bygget i sand- eller granitsten vides derfor ikke. Det fører frem til det næste spørgsmål:

Hvordan skal man forholde sig til datidens materialevalg og arbejdsmetoder set i forhold til nutidige materialer, arbejdsmetoder og ikke mindst vedligeholdelsesmetoder?

Fig. 3. Forestillende buegangen fra Het Loo:

På prospekterne er buegangene endnu ikke vokset til, men man må forestille sig dem som grønne tunneler, helt dækket af tæt klippede hække af enten avnbøg, som det er tilfældet her fra buegangen i Het Loo i Holland, lind eller elm.

Der vil ikke være ubegrænsede ressourcer til en opgave som denne, hverken anlægs- eller vedligeholdelsesmæssigt. Det kan derfor blive nødvendigt at gå på kompromis. Hvor er det så vigtigt at gøre tingene "rigtigt", altså med datidens materialevalg og hvor er det mindre nødvendigt? Min vurdering i dette tilfælde ville være at det var vigtigt at få lavet buegangen, så den virker autentisk og kan tåle en nærmere inspektion, fordi den vil skulle ses på ganske lille afstand, hvorimod jeg sagtens ville kunne leve med en balustrade, der var støbt i beton og pudset eller malet. Det gjorde man også ofte dengang; blød sandsten blev malet og træ forklædt som marmor. Af balustraden ses kun det ydre, mens også det indre ses af buegangen.

Det er fint og udmærket at genskabe ting med datidens værktøj og materialer, men vi er også nødt til at træde på jorden og et puritansk krav om renhed i metode og materiale vil meget let kunne stille sig hindrende i vejen for at projektet bliver realistisk, økonomisk set. Endelig må det forstås at dette at arbejde i originale materialer og med originale metoder kræver en betydelig praktisk og kulturhistorisk viden, som ikke nødvendigvis altid er for hånden i vore dage.

Hvor slavisk skal man i givet fald følge tegningen, hvis den ikke er underbygget af synlige fysiske træk eller arkæologiske undersøgelser?

Også her kan man bruge balustraden som eksempel. På prospekterne ses en kraftig fortanding af balustraden og på hvert fremspring står en lille salutkanon. At bygge en sådan fortandet balustrade og at få fremstillet salutkanoner vil være utroligt meget dy-

rere end at lave en lige eller kun let fortandet balustrade og eventuelt forsyne den med en række krukker med laurbær, agaver eller lignende.

Hvor meget betyder det for helhedsindtrykket? Er det i modstrid med havens ånd og karakter? Efter min mening ikke. Ligeløbende balustrader optræder i adskilligt flere barokhaver end fortandede. Det vil altså ikke være et valg, der vil være i modstrid med tidens ånd, men måske et valg, der kan gøre at man i stedet får mulighed for at lave buegangen i egetræ, så den kan holde - også i det lange løb.

Ønsker man at skabe museumshave og/eller hvordan forholder havens oprindelige karakter sig til den brug, vi i dag gør af haver og parker?

På prospekterne ses noget, der både kan tolkes som en hæk og som et lavt hegn omkring de allé-kransede felter i haven, ligesom der er en busklignende beplantning i nogle af felterne og en række lignende i andre. Hvad har det været og i hvor høj grad har det blot været en signatur, svarende til hvad vi kender fra geodætiske kort i dag?

De busklignende planter inde i felterne kan sagtens tænkes at være frugttræer (eller -buske) fordi man dengang opererede med både kortstammede og højstammede frugttræer. Det kan man se af datidens plantebestillingslister. At bruge frugttræer som indmad i barokhavens rum kendes i hvert fald andre steder fra. I dag ville jeg nok vælge at udelade hække og/eller hegn og måske nøjes med få eller ingen træer i rummene. Haven skal kunne bruges i dag, både af publikum og af udstillingsstedet. Der skal være mulighed for at opholde sig på græsset og det skal være muligt at inddrage rummene til skulpturudstillinger, musik, teater o.l. Det kan ikke nytte, at det bliver en have, der ikke må berøres. Det bør efter min bedste overbevisning være en have, der er barok i det overordnede udtryk, men som skal kunne bruges af mennesker i både resten af dette århundrede og forhåbentlig en del af det næste med.

Rekonstruktion, genskabelse eller fri fornyelse?

Der er ingen facitliste, men der bør være en velbegrundet dokumentation af valgets præmisser og en argumentation for de trufne valg.

Litteratur:

Udstillingskatalog, 1981: *Arkitekten Laurids de Thurah 1706-1759*, Selskabet for Arkitekturhistorie.

Hansmann, W., 1996: *Barocke Gartenparadiese*, Dumont.

Hobhouse, P., 1992: *Plants in Garden History*, Pavillon.

Smidt, C.M., 1996: *Thurah og Gl. Holtegaard*, udstillingskatalog til "En verden i Harmoni", Gl. Holtegård.

Strong, R., 1979: *The Renaissance Garden in England*, Thames and Hudson.

de Hunt, J. and de Jong, E. (eds.), 1988: *The anglo-dutch Garden in the Age of William and Mary*, *Journal of Garden History*. (Udstillingskatalog).

Årbøger fra Historisk-Topografisk Selskab i Søllerød kommune.

Læseforeningens Have i Odense

The Garden of the reading Society in Odense

Keywords: Respectable citizens, Society, Service, Garden, History, Denmark

Asger Ørum-Larsen

Denne mindeværdige have lå på historisk grund nær St. Knuds Kirke ved Albani Torv og strakte sig ned til Odense Å.

Det smukke anlæg hørte til institutionen Fyns Stifts Læseforening. I tre generationer eller ca. hundrede år havde denne private forening stor betydning for kulturlivet, og det tilhørende anlæg havde givet rige haveoplevelser til Odenses borgerskab og byens gæster.

Men i 1945 var det slut. Foreningsbygningen blev nedrevet og haven ryddet, så der blev plads til den offentlige H.C. Andersen Mindepark med den kendte runde blomsterhave i stedet.

Læseforeningens virksomhed og dens smukke park havde sin baggrund i de adelige og borgerlige klubber eller selskaber, der i de to tidligere århundreder blev dannet i Odense for at varetage forskellige kulturelle eller selskabelige formål i den endnu lille købstad. Disse foreninger havde deres tilhold i byens traktørsteder, i et tilfælde dog i det nu forsvundne Billes Hotel.

Flere af disse mødesteder havde serveringshaver, hvor der om sommeren kunne afholdes de ønskede sammenkomster i smukke, grønne omgivelser.

I Odenses daværende Litterære Selskab var der omkring 1830 opstået den tanke, at der burde skabes en læseforening i byen, ligesom man havde fået det i København med det virksomme Athenæum.

Med den friere politiske udvikling i Danmark var der blandt borgerne opstået behov for mere oplysning om den hjemlige og internationale kulturudvikling. Der var ganske vist flere store og vigtige biblioteker eller bogsamlinger i Odense, men de var for det meste kun tilgængelige for visse lukkede faglige kredse. Bøger var også endnu på den tid kostbare og derfor svært tilgængelige for borgerskabet. Private bogsamlinger var meget sjældne.

Den påtænkte læseforening for Fyn skulle derfor have til opgave at indkøbe seriøs litteratur, aviser og tidsskrifter til udlån blandt medlemmerne mod et beskedent og overkommeligt kontingent.

Det lykkedes i 1838 at etablere en sådan læseforening i Odense. Den fik det officielle navn Fyns Stifts Læseforening. Ledende kraft var den dansk-jødiske cand.

theol. C.A.H. Kalkar, der i sine yngre dage først var overlærer ved Katedralskolen i Odense. Som ivrig bibliofil var han desuden bibliotekar ved den lærde skoles meget store bibliotek.

Den nydannede Læseforening begyndte beskedent sin virksomhed med en lille bogsamling på 150 bind, og i små lejede lokaler i Vestergade. Fra 1842 på Klingenberg Torv i Bisp Beldenaks gamle ejendom, som nu forlængst er nedrevet.

Foreningen voksede hurtigt, og i 1847 fik den mulighed for på lempelige vilkår at erhverve rektorboligen, den såkaldte "Magasingård" på Albani Torv. I denne 2-etagers ejendom med forhus, gård og den idylliske tidligere rektorhave begyndte en glørværdig udvikling for den unge energiske Læseforening i Odense.

Den lille rektorhave, der gik ned til Odense Å, fik stor betydning for Læseforeningens musikvirksomhed og selskabelige liv. Og for Odense i det hele taget.

Forhuset ved Albani Torv blev udlejet til andet formål, og i baghuset indrettede man biblioteket med læsesal, samtalerum, bogmagasin og så videre. En trappe førte ned til den lille have, som straks blev taget i besiddelse med begejstring af medlemmerne, navnlig de kvindelige. I en lille have-restaurant arrangerede medlemmerne for egen regning små musikalske sammenkomster, der blev meget populære og fik stor betydning for foreningens videre udvikling.

Det smalle haveareal på ca. 13 x 45 m strakte sig kun langs halvdelen af bygnin-

Fig. 1. Læseforeningens Have de første år omkr. 1860, da den blev passet af P. Rieffesthal. Efter akvarel af Christoffer Faber (Møntergårdens Museum i Odense).

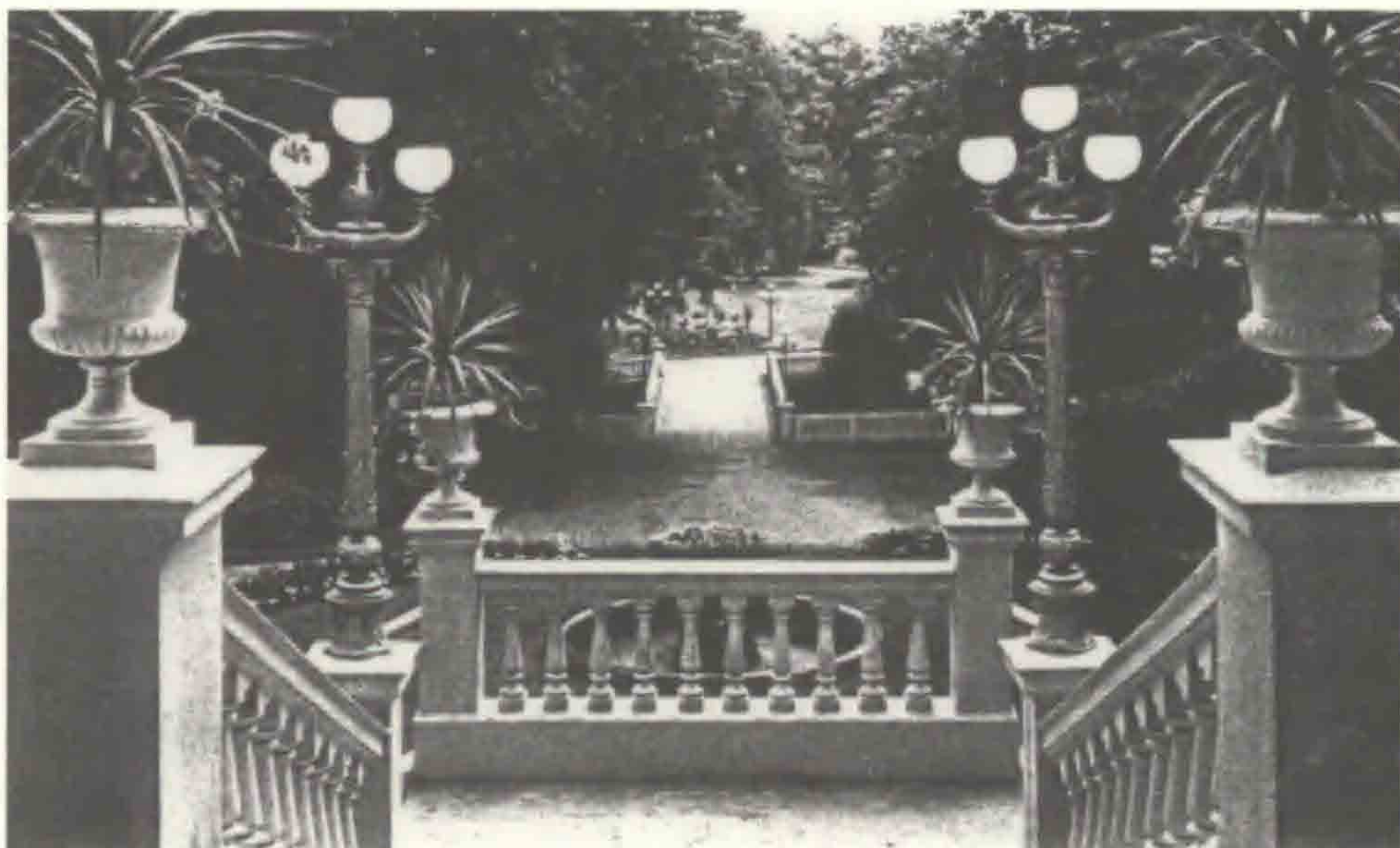

Fig. 2. Den pompøse trappe ned til forhaven fra Læseforeningens nye hus. Fotograferet i begyndelsen af 1900-tallet af M.N. Topp.

gens hele længde, da den anden halvdel hørte til St. Knuds Kirkehave og Kirkegård. Et højt plankeværk skilte de to havedele. Det var nødvendigt at få brugsretten også til denne del. Det lykkedes i 1849, hvor man fik det ønskede til leje, og senere i 1853 kunne købe det.

Haven kunne herefter anlægges tilfredsstillende. Ingen kendt landskabsgartner blev inddraget i planlægningen. Det var den tyskfødte apotek-provisor P. Rieffesthal, der foruden at lede biblioteket, læsesalen og udlånet også med ildhu tog sig af den udvidede haves anlæggelse og vedligeholdelse.

Rieffesthal, der var medlem af bestyrelsen blev ved sit hjælpsomme væsen synonym for Læseforeningen, og han fik en lille lejlighed i huset. - Da han døde i 1875, blev hans arbejde overtaget af Johannes Waidtløv.

Rieffesthal kom fra Odenses kendte Løveapotek, hvis ejer E.G. Lotze på den tid netop var begyndt at omlægge det gamle anlæg for medicinske planter til en tidssvarende privat lysthave med drivhuse og samling af sjældne planter.

Den lille foreningshave blev hurtigt kendt ude i byen for sine smukke blomster, som Rieffesthal passede omhyggeligt.

Ved udvidelsen blev en ny græsplæne tilføjet, og en lille restaurant eller et konditori blev etableret i huset, så der om sommeren også kunne serveres ude i haven for medlemmerne. Den var imidlertid alt for lille til det stigende medlemsantal, så et stort

ønske blev opfyldt, da man i henholdsvis 1872 og 1875 kunne købe arealer af den ø, som lå i Odense Å udfør Læseforeningens område. Øen hed "Bispeholmen" og hørte tidligere til Munke Mølle. Det ny erhvervede areal var på ca. 5 ha og haven blev derved omkring 10 gange større end tidligere. Øen, som var omsluttet af åens to arme, var bevokset med gamle træer, hvoraf mange var meget brøstfældige og derfor måtte fældes. En ny bro blev straks bygget for at knytte forhaven sammen med det nye anlæg, hvortil nu Læseforeningens meste haveliv blev henlagt. Et haveudvalg blev nedsat med brygger Th. Schiøtz fra Albani Bryggeriet. Han var meget plante- og haveinteressert og var impliceret i andre offentlige haveanlæg i Odense. Endvidere blev en

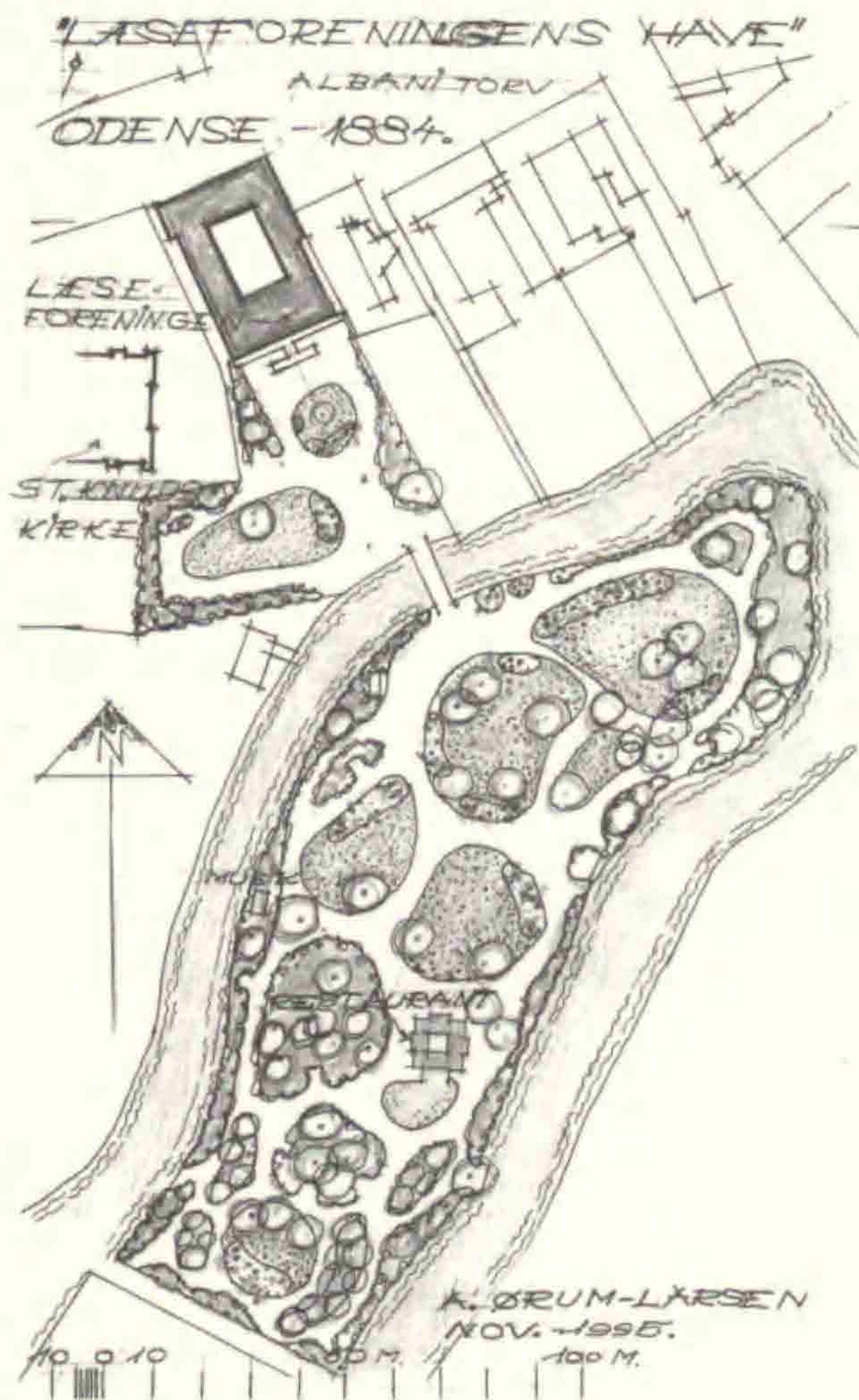

Fig. 3. Skitse over Læseforeningens Have i 1884. På dette tidspunkt var arealet over 5 ha. En del af øen i midten af Odense å, Bispeholmen, erhvervedes i 1872 og 1875 fra Munke Mølle.

havemand ansat, og man gik så i gang med at anlægge et nyt haveanlæg efter tidens smag med brede grusede promenadegange, der slyngede sig om busk- og træbusketterne, samt de 7 græsplæner til croquetsspil, som blev dyrket med stor iver af medlemmerne om søndagen. Langs stierne i busketterne og plænerne blev der lagt bede med smukke blomsterplanter til glæde for medlemmerne.

En restaurant-pavillon måtte bygges midt i den nye have. Herfra blev der serveret ved små runde marmorborde, som blev meget søgt, ikke mindst af Odenses unge mødre med deres barnevogne. Også en overdækket musikpavillon måtte bygges, hvorfra Odense Regiments-musikkorps hver onsdag aften musicerede, medens medlemmerne promenerede rundt i gangene. Endelig blev en lille bådebro etableret, så små både kunne lejes til lystsejls på Odense Å. Til børnene blev indrettet en lille sandlegeplads.

I 1880 besluttede Læseforeningens bestyrelse at bygge et nyt og moderne hus. Det skete i 1883 med Emil Schwanenflygel som arkitekt. Den nye smukke bygning blev udstyret med en bred terrasse, hvorfra en bekvem trappe førte ned til haven. Denne trappe fik 4 smukke kandelaberlygter som udsmykning, 2 på hver side. Græsplænen fornedden fik et bassin med en springvandsfigur.

Læseforeningen var nu blevet en anerkendt institution i Odense. Den smukke have med de velholdte græsplæner, smukke blomsterbede og mange birketræer, der gav den et let og lyst præg, var blevet en landskendt seværdighed, som alle besøgende måtte se. Officielle eller prominente gæster til Odense fik derfor fri adgang til haven som byens gæster. Større landsorganisationer holdt ofte deres sommermøder i Læseforeningens have. Et højdepunkt var således de københavnske studenters angere besøg i haven 1888.

Fig. 4. Læseforeningens Have set fra Odense Å med udlejningsbåde. Formodentlig omkring 1900. Fotograf ukendt.

Efter århundredeskiftet steg medlemstallet til over 2000, og Læseforeningen havde nået sit mål, at samle borgerskabet om litteratur, musik og selskabelighed. Men så kom tilbagegangen. Efter verdenskrigen 1914 - 1918, hvor Læseforeningen ellers havde været meget søgt, begyndte medlemstallet at falde. Det skyldtes stærkt forbedrede offentlige biblioteks-forhold. Samtidig gav forøgede omkostninger stigende underskud på budgettet. Bestyrelsen forstod, hvor det bar hen og foreslog i 1931 Odense Magistrat at overtage Læseforeningens ejendom med tilhørende haveanlæg. Det skete delvis, idet Kommunen først overtog haveanlægget på øen og gjorde det til offentlig bypark.

Imidlertid tegnede arkitekt B. Helweg-Møller, der projekterede den nye rådhusfløj langs Albani Torv, en plan til en ny offentlig park, der omfattede Læseforeningens areal, den såkaldte Klosterhave og Kirkehaven ved St. Knud. Denne plan blev godkendt af Byrådet i 1943.

Den sidste store begivenhed i Læseforeningens historie blev det store alsang-stævne den 22. august 1940, der samlede 25.000 mennesker, 1/3 af hele Odenses befolkning.

Efter freden i 1945 blev Læseforeningens ejendom nedrevet. En epoke var slut i Odenses historie. Den nye park fik navnet "H.C.Andersen-Haven" og blev anlagt med P. Wad og C.Th. Sørensen som havearkitekter.

På haveøen ligger nu den kendte runde blomsterhave som point de vue for rådhuset.

Litteratur:

Norvin, W., 1838-1908: *Fyens Stifts Læseforening*.

Læseforeningens Bestyrelse, 1908: *Tilblivelse og Vækst gennem to Menneskealdre*. Udgivet af Foreningens Bestyrelse - Odense.

Topp, K. 1981: *Dengang i Odense. Min barndoms by i ord og billeder*. Thomsen, J., (Red.) 1981: Udgivet af Odense Reproduktion - Odense.

Sørensen, C.Th., 1944: *H.C. Andersen-Haven* - *Tidsskriftet Danmark* 21:89-96.

Sørensen, C.th., 1961: *H.C. Andersen-Haven*. 42 (5-6): 57-58.

"Klosterplanter" før klostre byggedes i Norden

"Monastery Plants" before the time of Monasteries in Scandinavia

Keywords: Antiquity, Iron age, Viking age, Abbey, Drug plants, Herbs, Vegetables, Poison Plants, History, Denmark, Scandinavia

Johan Lange

Ordet reliktpanter dækker over et begreb, der er blevet velkendt i formodentlig alle planteinteresserede kredse, i hvert fald dem der sysler med gamle (evt tidligere) kulturplanter, fx de i overskriften nævnte "klosterplanter"; de er nu oftest blevet ukrudt. Altså netop reliktpanter. Takket være især afdøde apoteker Jens Lind og nordmanden Christian Langes forskning omkring og før 1900 er det vistnok stadig en udbredt opfattelse at så godt som alle vore virkelig gamle, ikke-hjemlige haveplanter er indført af vore middelalderlige klosterbeboere, munkene og nonnerne, og at haver ikke eksisterede, før der blev bygget klostre i Norden. Således skriver Jens Lind s. 8 i sit klassiske, ofte citerede lille værk fra 1918: *Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger*: "Her i Danmark fandtes saa godt som intet Spor af Havebrug før Munkenes Tid; lidt Løg og nogle faa Frugttræer var vel det hele". Den norske forsker Christian C.A. Lange skriver noget tidligere end Lind ligeledes om havebrug i Norden: "Man er enig om at tilskrive de første Munke, som kom herover, Udbredelsen af denne ligesaa lønnende som behagelige og forædlende Næringsgren, om hvis Værdi de raae Hedninger ikke engang gjorde sig noget Begreb", s.152. Jens Lind kom senere vistnok på andre tanker, se Jessen og Lind s.98, ligesom vi, takket være hans originale tanker og omhyggelige undersøgelser, er kommet ret langt i studiet af vore første haveplanter, studier der er ført videre af bl.a. Holger Garner samt Jens Østergaard, Søren Ødum, Bernt Løjtnant (med hjælpere), og forfatteren til disse linjer. Vi er således blevet helt klar over at "de raae Hedninger" gennemgående ikke var nær så langt fra kendskab til både lægeplanter, krydder- og køkkenurter, som citaterne gi'r udtryk for.

Vi går indledningsvis langt tilbage i tiden: I den yngre stenalder, der begyndte ca 4000 før Kr., slog vore dengang ret fåtallige forfædre sig ned som fastboende bønder og baserede deres tilværelse på husdyr og jordbrug. Det er bevist ad arkæologisk vej. Og det kan med største sandsynlighed formodes at man nær sit hus indplantede yderige, frugtbærende planter som hassel, hindbær, brombær og jordbær samt urter med spiselige bladstilke, stængler og rødder som syre og skræppe-arter, mærke, kvan, idet talrige botaniske undersøgelser fra tidligere perioder vidner om at disse planter blev indsamlet. Videre div. græsser, gulerod osv for at kunne udnytte dem lettere, se KL

under Madplanter, vilde. For ret nylig er man i videnskabelige kredse blevet klar over at den højnordiske, også i Grønland hjemmehørende kvan visse steder i Telemarken og på Færøerne og Island stadig bliver dyrket på naturligt velafdrænedede, derfor lune afsatser og skråninger, oftest lige op mod husene bl.a. for yderligere lunheds skyld, se Fægri i Lustgården 1950-51. At netop kvan var en særlig skattet og udsøgt, både vildtvoksende og dyrket urt, derpå tyder beretningen om kong Olav Tryggvesson, der i år 1000 til sin dronning købte en kvanstilk på torvet i Trondheim. Den nævnte endnu levende kvan-dyrkningsmåde i Telemarken osv er sikkert en relikv fra meget gammel tid og kan tages som indicium for at indplantning af vilde planter i en "have" er et oldtidsfænomen og begyndelsen til rigtigt, mere effektivt jordbrug. Først senere blev man så dygtig at man kunne dyrke agre, således at den væsentligste del af ens vegetabiliske føde hentedes på agrene, hvor der dyrkedes hvede og byg, planter der i form af korn var fremskaffet langvejs fra ad uransagelige veje. Først efter godt 2200 års forløb, nemlig efter bronzealderens begyndelse (ca år 1800 f.Kr.) øgedes nytteplanteudvalget lidt efter lidt med havre, hirse, hestebønne, markært, dodder og rybs (=agerkål).

Når vi ved sådan noget, kan datere forekomsterne og bestemme plantearterne, skyldes det som allerede antydte et samarbejde mellem arkæologer og botanikere, og det er gået fint i mange år, idet man især på oldtidsgravpladser, i kæmpehøje, jættestuer og runddysser i det åbne land fandt små, oftest forkullede kornlagre, beregnet til den døde sidste "rejse", se fx Osebergfundet (Holmboe); eller man fandt i krukker og skår aftryk af bestembare korn og frø. Men i dette århundrede har arkæologernes gravning i købstæder og lignende (tidligere) tæt befærdede steder, fx Fyrkat osv, betydet fund af en række lidt sjældnere, ret koncentreret forekommende haveplanter.

Det begyndte forsigtigt med E Røstrup 1877, med Georg F.L. Sarauw 1900 og i de første år efter århundredskiftet med Hans Rosenkjær (især "Fra det underjordiske København" 1906-09) og fortsatte for fuldt drøn i 1950erne bl.a. med den enormt flittige Hakon Hjelmqvists talrige arbejder især i Skåne helt op i 90erne. Et par andre klassikere i forhistorisk granskning af frø m.m. i jorden er Hans Helbæk med (blandt mange andre) et fund af den sjældne koriander (*Coriandrum sativum*) på Fyrkat (vikingetid) og Knud Jessen. Endelig nævnes fra de allersidste årtier botanikeren, dr. agro. Hans Arne Jensen, Plantedirektoratet.

Vi vil ellers gennemgå fundene af de indførte nytteplanter kronologisk efter planternes successive "nedlagring" i jordlagene og dermed deres (mulige) første forekomst i Danmark og begynder med skvalderkål (*Aegopodium podagraria*), der nu betragtes som et argt ukrudt, men ret sikkert er indført kort før vor tidsregnings begyndelse vel for at kunne udnyttes som spinatplante ca 1600 år før vi fik den ægte spinat til landet; skvalderkål blev fundet i Archsum på Sild i Slesvig i 1975. Fra samme tidsafsnit,

førrømsk jernalder, altså de sidste 5 århundreder før år 0, stammer først og fremmest den verdensberømte opiumvalmue (*Papaver somniferum*), som vi idag kender bedst dels som en enårig prydblade, der villigt selvsår sig, dels i form af birkes, (halv)modent frø, der strøs fx på rundstykker og andet hvedebrød, der derved får en meget let krydret smag; birkes er altså ikke giftigt. Men ellers dyrkes opiumvalmue mest i subtropene og var kendt af de gamle grækere, bl.a. lægen Hippokrates, som bedøvende og smertestillende middel, senere især i form af produktet morfin, et overalt anvendt lægemiddel.

Romersk jernalder hedder det ca 400 år lange tidsafsnit, der kommer nu lige efter år 0, med fund af rundbladet mynte (*Mentha suaveolens*), den førstindførte af vore ca seks havemynter, se H.A.Jensen i Zeist mfl. 1991 s.338. Læge-jernurt (*Verbena officinalis*), se Nyt fra Nationalmuseet 1989 nr.44 s.10, påstås hos Henrik Smid at være mere trolddomsurt end lægeplante, hvilket måske røbes i dens navn jernurt, idet planten ansås for at kunne afværge stik og slag; den omgav altså bæreren med et (åndeligt) jernpanser. Knap så megen overtro har omgivet selleri (*Apium graveolens*) og skarntyde (*Conium maculatum*). Sidstnævnte er påvist arkæologisk i romersk jernalder, Skåne, Hjelmqvist og i vikingetid, Fyrkat, Hans Hælbæk. Yderligere fortæller

Fig. 1. Svaleurt, *Chelidonium majus* fra Simon Paulli's *Flora Danica*. Det er: *Dansk Urtebog, den Anden Part*, MDCXLVII. Rosenkilde og Bagger 1972.

lægebogsforfatteren Henrik Smid adskillige år senere den pudsige historie, at den er munkenes og nonnernes urt, for "når hun af dem bruges, kan de leve kyskelige", dvs den nedsætter kønsdriften hos dem. Derefter nævner han andre egenskaber, som synes at kunne anvendes mod nogle af de mest banale gebrækligheder som hovedpine, betændelser, smerter i lemmerne og feber; men så vender han tilbage til sin mening om munkenes og nonnernes særlige problemer og anbefaler "det renlivede og kyske klosterfolk" med "for store og hårde bryster og andre (køns)lemmer" at behandle disse med "hundekex-os" i linnedklude; det "fordriver kvindernes mælk", men han undlader dog yderligere at udspecificere virkningen hos den mandlige klosterbeboer, hvad Harpestreng 300 år tidligere imidlertid gør; han skriver: Lægger du den knuste plante på det mandlige lem, da forsvinder lysten til kvinder, og det ødelægger sæden (Harp. s.80).

Skarntyde blev almindelig; i hvert fald træffes den nu ret jævnlige omkring beboede steder, på borg- og klostertomter, hvis blot grønsværen ikke vokser sig helt tæt og ufremkommelig for spæde kimplanter, men også på visse strandområder, gerne nær og i krat. Udpræget toårig plante, der i andet år kan blive 2-3 m høj. Det forhistoriske frø blev første gang fundet i 1955 i Västra Alsted (Skåne) af H. Hjelmqvist.

Nu følger germansk jernalder ca 400-800 e.Kr., det tidsafsnit, hvori vi ind i landet bl.a. får den plante, de fleste anser for en typisk munkelægeplante, fordi den næsten altid dukker op efter gravning på klostertomter (og ved ruinerne af middelalderborge). Det er bulmeurt (*Hyoscyamus niger*), der tænkes på. Ingen andre planter har vist så udprægede evner til i frøstadiet at bevare spireevnen i adskillige hundrede år, hvilket nok er så velkendt, at vi her kan gå let henover dette forhold, måske bortset fra det, at frøets sejlivethed er skyld i plantens forekomst, hvor den for 400-1200 år siden har været dyrket i byområder og/ell. ved klostre. De ældste fund af planten gælder imidlertid uspiret frø i oprindeligt leje. Det drejer sig om to frø fra jordlag i Ribe, dateret til 720-30, altså germansk jernalder. Dateringen var ret præcis, for så vidt som man i umiddelbar nærhed af frøene fandt et par sceattas, der som bekendt normalt er let daterbare; sceattas-fundet var et såkaldt strøfund, der i modsætning til "skattefund", der ofte består af mange gennem flere år samlede mønter, består af penge, der nylig var sat i omløb; altså er bulmeurtfrøet nok kastet ca samtidig med at mønterne er tabt. Fra vikingetid er bulmeurtfrø blevet fundet flere steder i landet bl.a. Fyrkat.

Både på sidstnævnte sted og i Ribe (her dog allerede fra germansk jernalder) er der blevet fundet frø af hundepersille (*Aethusa cynapium*), der menes, i hvert fald i den store (mandshøje) form, at have vikarieret for skarntyde. Den lille, knap alenhøje have- og markukrudtsform af hundepersille er derimod nok kommet spontant til landet og har næppe spillet nogen medicinsk rolle. Men det er svært at sige.

I det herefter følgende tidsafsnit, vikingetiden kommer der væsentlig flere arter til

landet, end der har gjort før, vel til dels takket være vikingernes rejser. De nyopdukkede planter findes først og fremmest på et par af vikingetidens højborge Hedeby (Slesvig) og Fyrkat (Hobro). Det er så velkendte planter som valnød (*Juglans regia*), cikorie, lægestokrose (*Althaea officinalis*), hyld (*Sambucus nigra*), sæbeurt (*Saponaria officinalis*), alle fem Hedeby eller Slesvig, videre havekål (*Brassica oleracea*) og den ovenfor nævnte koriander (*Coriandrum sativum*) (begge Fyrkat), mens svaleurt (*Cheledonium majus*) dukker op ved Øm, hvor der naturligvis har boet mennesker, der havde brug for lægedom længe før klostret blev bygget. Sidstnævnte plante er også blevet fundet ved Viborg i vikingetid. Havekarse og æble kendes endnu ikke fra vikingetid i Danmark. Det kommer nok, for de er begge fundet i Oseberg (Norge) i dronning Åses gravskib i tidlig vikingetid (ca 850), karsen som en blanding af frø og skulpefragmenter i en lav, rund trææske, hvori der også var frø af vajd (*Isatis tinctoria*), tidligt dyrket til blåfarvning. Frøet og æblerne må tydeligvis have været tiltænkt den afdøde dronning som symbolsk proviant på rejsen; tilmed meddeles det andetsteds fra, at karses grønne dele var god menneskeføde. Æblerne i Oseberg var efter størrelsen at dømme snarest vildæbler, men kulturæbler menes at optræde som friergave omkring 900 i Skirnismål i den ældre Edda og ca 950 i samme Edda, hvor Iduns æbler, der bringer evig ungdom til aserne, omtales. Det har næppe været de små beske skovæbler.

Vi er nu nået frem til tidlig middelalder, begyndelse ca 1050, uden at klostervæsenet af gode grunde er begyndt at præge landet, heller ikke hvad plantedyrkning angår. Ifølge Garners Atlas over danske klostre er det ældste danske kloster grundlagt ca 1050 (Slesvig); tilmed gik det ikke særlig stærkt: tredjedelen af det til sidst samlede antal klostre kommer først før 1200; de resterende to tredjedele grundlægges lidt efter 1200 eller endnu senere.

Hvis vi nu vil gøre os klart, hvad der af kulturplanter, som ikke allerede er nævnt ovenfor, ad arkæologisk vej er fundet og dateret til tidlig middelalder før munkene blev mange, er det dild (*Anethum graveolens*, Svendborg), kors-vortemælk (*Euphorbia lathyris*) og filtet kongelys (*Verbascum thapsus*, begge Odense), sidstnævnte også fundet i Viborg, samt sort sennep (*Brassica nigra*, Voldtofte). En meget speciel stilling indtager kalmus (*Acorus calamus*); den sætter overhovedet ikke frø i Norden og kan altså ikke påvises ad den vej. Den er med mongolerstormen i 1200-tallet bragt fra sit hjemland i SØAsien til Estland(s grænser), hvorfra danske riddere og måske især munke sidst i 1200-tallet kan have bragt den til Danmark, hvor den stadig træffes på ret mange tidligere klosterlokaliteter, se Garner 1983. Særdeles mange af de senere indførte kulturplanter kan som bekendt være indført af klosterfolket; men som det fremgår af redegørelsen ovenfor er det bevisligt meget langt fra alle vore gamle kulturplanter.

Litteratur.

- Fægri, Knut: *Kvanngården, en parkhistorisk relikv, i Lustgården 1950-51 s. 5-17.*
- Garner, Holger: *Tatargræssets (Kalmus') indførsel til Danmark, i Fra Kvangård til Humlekule 1983 s. 7-36.*
- Garner, Holger: *Atlas over danske klostre 1968.*
- Harpestræng. *Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Kogebøger 1908-20. Udgivet af Marius Kristensen.*
- Helbæk, Hans: *The botany in the Iron Age Field, i Stensberger: Valhagar II 1955.*
- Holmboe, J.: *Nytteplanter og ugræs i Osebergfundet, i Osebergfundet ved Oslo 1921.*
- Jensen, Hans Arne: *Catalogue of late- and postglacial macrofossils of Spermatophyta from Denmark, Schleswig, Scania, Halland and Blekinge dated 13.000 B.P. to 1536 A.D. 1985.*
- Jensen, Hans Arne: *Seeds and other Diaspores in Soil Samples from Danish Town and Monastery Excavations dated 700 - 1536. 1986.*
- Jessen, Knud og Jens Lind: *Det danske Markkruddts Historie 1922-23*
- KL, se næste
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I-XXII 1956-78*
- Lange, Chr. C.A.: *De norske klostres historie 1856*
- Lange, Johan: *Lægeplanter, i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder bd. xi sp.85-102 1966.*
- Lind, Jens: *Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og danske Klosterbøger 1918.*
- Nyt fra Nationalmuseet. Kvartalsskrift fra Nationalmuseet, løbende nummerering.*
- Pedersen, Christiern: *Lægebog. Malmø 1533. Udgivet i faksimile med indledning af Poul Hauberg 1933.*
- Rosenkjær, Hans N.: *Fra det underjordiske København I-II 1906 - 09, med plantebestemmelser ved Ove Rostrup.*
- Rostrup, Emil: *En Notits om Plantevæksten i Danmark i Broncealderen, i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1877.*
- Sarauw, Georg: *Dværghvede og Engelsk Hvede, i Botanisk Tidsskrift bd.23 1900.*
- Smid, Henrik: *En skøn Lystig Ny Urtegaard. Rostock 1599, sent genoptryk.*
- Zeist, Wasilikowa & Karl-Ernst Behre: *Progress in Old World Palaeobotany. Heri afsnit om The Nordic Countries af Hans Arne Jensen. 1991.*

En fiskerhave i Liseleje

A Fisherman's Garden in Liseleje

Keywords: Garden, Fisherman, History, Denmark

Asger Ørum-Larsen

Interessen for en have, stor eller lille, beror ikke alene på dens frodige planter med smukke velafstemte blomsterfarver eller en god og harmonisk haveplan, men også på det forhold, at anlægget kan indholde et eller flere havehistoriske elementer, der appellerer til gamle minder!

Et eksempel herpå er en lille fiskerhave i Liseleje nær Nord-Sjællands kyst ved Kattegat.

Liseleje, der ligger ca. 5 km nord for Frederiksværk på Halsnæs, er mest kendt for sin populære badestrand og de mange sommerhuse, men var tidligere, d.v.s. i forrige århundrede, kun en klynge fiskerhuse i en sandet og fattig egn på halvøen.

Haven ligger til venstre først på Classensvej, der fører ned til stranden med "Ishuset", bådpladsen og bolværket. Her ligger også det tidligere badehotel. Der er tale om en lille forhave, 8x16 meter, som ligger ud til vejen, foran gavlen til det rødkalkede hus med årstallet 1840.

Haven, som er indhegnet af rosenhække, består i al sin enkelthed af 5 cirkelrunde blomsterbede, et stort i midten og 4 lidt mindre, 2 på hver side. På hver side er de indrammet af 2 lange bede, et på hver side. Bedene er kantet med hønsetarm (*Cerastium biebersteinii*) eller stenurt (*Sedum album*), og de er tilplantet med pelargonier, be-

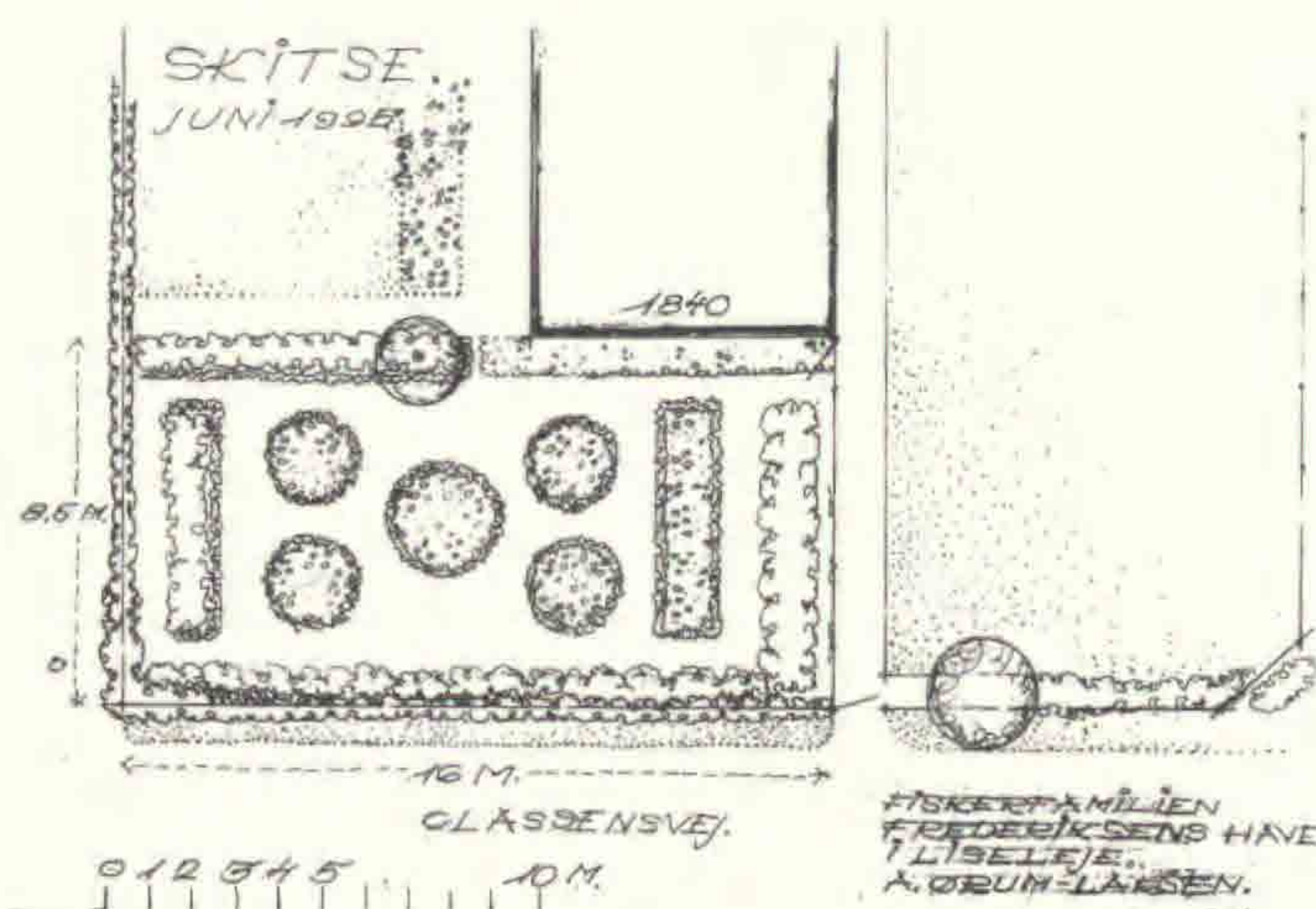

Fig. 1. Skitse over fiskerfamilien Frederiksens have. A. Ørum-Larsen 1995.

Fig. 2. Fiskerhaven, tilhørende Familien Frederiksen, fotograferet fra syd i 1991.

gonier eller forskellige sommerblomster. I de 2 sidebede ses blandt andet dagliljer, storkroser, pæoner, morgenfruer, tulipaner og brandliljer. De smalle grusede stier (ca. 75 cm) mellem bedene bruges ikke meget og er altid smukt og sirligt revne med tydelige rivespor, som det gøres i japanske haver. Haveindgangen fra vejen er markeret med en i kuppelform smukt klippet busk af benved. Inde i haven ses også et lille træ af hestekastanie med kronen klippet i kugleform.

Når Liselejes beboere af vejen går ned til stranden, enten for at bade eller for at nyde solnedgangen over Kattegat, er der næsten tradition for at kigge over hegnet til den lille have for at konstatere om blomsterne er de samme, som i tidligere somre, og lige så frodige.

Haven her er dog ikke særlig gammel, idet den i sin nuværende form blev anlagt i begyndelsen af vort århundrede.

Til den lille fiskerejendom på Classensvej i Liseleje hørte oprindeligt nogle hektar landbrugsjord med græs, korn m.m., så en ko og andre husdyr kunne holdes, som supplement til de beskedne indkomster fra fiskeriet.

Men omkring århundrede-skiftet ved 1900-tallet fik fiskerne i Liseleje motoriserede kuttere, bygget i Kikhavn. Med udgangspunkt fra fiskeri-havnen i Hundested tog de nu på fangst til Vesterhavet og Østersøen, så de var fjernt fra hjemmet i lange perioder af året. Det gjaldt også fiskerfamilien Frederiksen på Classensvej. Det var derfor familiens kvinder, der passede det lille land- og havebrug med koen, hønsene o.s.v. og dyrkede de nødvendige kartofler og grøntsager. Men i 1919 blev deres landbrugsjord solgt fra i forbindelse med den store udstykning, som et københavnsk mæglerfirma iværksatte af hele egnen, og som gjorde Liseleje til det sommerhusområde, det er i dag. Der var dog allerede bygget en række store sommervillaer langs kysten om-

kring 1900, og Strandhotellet kom til under første verdenskrig. Det blev samlingssted gennem mange år.

Tilbage ved omtalte ejendom blev nu kun det eksisterende lille areal til have og gårdsplads.

Det var Marie Frederiksen, en af familiens børn, der følte sig opfordret til at anlægge den lille blomsterhave, som ikke har sit sidestykke på egnen. Hvorfra hun havde sin inspiration vides ikke. Men i danske landbohaver i forrige århundrede var der som regel et rundt bed, "Solbed" kaldet, i plænen foran stuehuset. I det var der forårsblomster, primula, pinse- og påskeliljer m. m.

Blomsterplanterne til vor fiskerhave fik Marie ved at bytte med andre haveejere, eller ved selv at høste frø til opformering.

I 1919 kom Anna fra Haslev til Liseleje. Hun blev gift med fisker Carl Frederiksen og foruden deres børn passede Anna fra 1922 trofast og med megen omhu den lille blomsterhave, uden at forandre meget ved det oprindelige anlæg. Hermed fortsatte hun til nogle få år før sin død i 1992, 97 år gammel. Anna var da i "Lejet" blevet en myte for sit mangeårige havearbejde.

Siden er haven på Classensvej blevet vedligeholdt og videreført af sønnen Viggo Frederiksen med kærlig omhu og veneration. Han er stolt over den lille have og bruger sit otitun til at føre traditionerne videre.

Det var den kendte generalmajor J.F. Classen, lederen og senere ejeren af kanontøberiet og krudtværket i Frederiksværk, der grundlagde fiskerlejet. Under hans gods "Arresødal" hørte også landsbyen Melby, ved hvis kyst Classen i 1784 byggede 4 huse som blev udlejet til fiskere. Classen lånte dem også ud til opbevaring af både og redskaber. Disse fiskere levede en barsk og fattig tilværelse, da de fiskede fra åbne både nær kysten. Den sparsomme fangst af torsk, rødspætter og høstsild blev solgt i omegnens landsbyer eller kørt i trillebør til Frederiksværk. På gårdene saltede man silden ned i tønder til helårsbrug, da den var et vigtigt næringsmiddel. Så sent som i 1860 var lejet, kun vokset til 12 huse. Det blev opkaldt efter J.P. Classen's steddatter Anna Catherina Elisabeth Iselin, daglig kaldt "Lise". Hun var gift med amtmand Antoine de la Calmette på Møen, der byggede det lille kendte lystslot Liselund, også opkaldt efter hans smukke hustru!

Glem ikke at kigge ind over hegnet, hvis De skulle komme forbi den lille fiskerhave på Classensvej i Liseleje!

Litteratur

Poul Westphal: Liseleje i 200 år - privattryk 1984.

Andelstidens haver på Frilandsmuseet

The Open Air Museum: Gardens from the Cooperative Period (1880-1960)

Keywords: Cooperative Period; Open Air Museum; Documentation; Interviews; Vegetables; Ornamentals; Village; Garden; History; Denmark

Af Lene Floris*

Allerede ved Frilandsmuseets grundlæggelse i 1897 i Kongens Have var museets stifter Bernhard Olsen inde på, at det var væsentligt, at de flyttede bygninger blev placeret i omgivelser, der afspejlede den natur, de oprindeligt kom fra. Da Frilandsmuseet i 1901 flyttede til Sorgenfri var det imidlertid især rosengange og sjældne prydblomster, der kom til at præge museet.

I 1930'erne blev arbejdet med at dokumentere haver ved bygningernes hjemsted intensiveret af museets daværende leder Kai Ulldal, og i 1946 ansattes gartner Ove Sørensen, der kom fra Botanisk Have. Det var ikke kun bondehaverne, museet var interesseret i at genskabe så korrekt som muligt, man anlagde også karakteristiske danske landskabsbevoksninger som klitter, granplantage og lynghede. De rekonstruerede bondehavers antal blev stadig større, ligesom dokumentationen blev bedre og bedre i de følgende år (1).

Siden kom også formidlingsprojekter, om havebrug og historisk økologi. Der blev arrangeret publikumsomvisninger og prøv-selv-aktiviteter, hvor naturmaterialer og grønne emner blev taget op f.eks. halm, træ, vand, arbejdet med frugt, potteplanter etc. I en årrække var der tillige Projekt Gammeldags Havebrug, hvor frivillige vedligeholdt et udvalg af museets haver. Det indebar bl.a. den fordel, at havearbejdet i sig selv havde en formidlingsværdi.

Desværre har de økonomiske ressourcer til vedligeholdelsen af Frilandsmuseets haver været alt for få, og mange af de enestående haveanlæg har måttet opgives. Imidlertid er det et håb, at der i forbindelse med udvidelsen af Frilandsmuseet med 15 bygninger fra perioden 1880-1960 kan anlægges haver ved så godt som alle de planlagte bygninger, men det er naturligvis helt afhængigt af hvilke midler, der vil blive tilført museet (2). Som et første trin på vejen er der udarbejdet et foreløbigt koncept for arbejdet med disse nye haver.

Rekonstruktion og genskabelse af "nye" haver på Frilandsmuseet

Det er formålet at skabe et dokumentationsmateriale, der kan danne basis for genskabelsen af de haver, der hører til Frilandsmuseets planlagte udvidelse med tiden 1880-1960.

De kommende rekonstruerede haver skal føres tilbage til et givet tidspunkt indenfor perioden 1880-1960. Hovedreglen må være, at havens udtryk skal svare til bygningens tidsmæssige indretning. Man kan derfor ikke nøjes med en samtidsdokumentation af haven, når bygningen opmåles og nedtages før flytningen til museet. Der må suppleres med interviews, arkivundersøgelser og andre former for dokumentation med henblik på at skabe et billede af havens unikke historie.

Det overordnede spørgsmål er, hvilken periode man skal vælge, som den, der skal vises på museet. Den almindelige fremgangsmåde er at afpasse haven til den periode, der er valgt til indretning af bygningen, men set fra et havesynspunkt kunne man også tage det omvendte hensyn. Er en have særdeles veldokumenteret i en bestemt periode, kunne dette forhold også have indflydelse på valg af periode for indbo og anden boligindretning. Mange praktiske forhold og historiske valg spiller naturligvis ind, men principielt bør man være åben også overfor haven som muligt dateringskriterium for et bygningsanlæg på et frilandsmuseum.

Samtidsdokumentation

Hver have bør, hvis det er muligt, dokumenteres, mens den er "levende", for at skabe et egentligt øjebliksbillede. Haven bør fotodokumenteres flere gange i løbet af et år og haveplaner udarbejdes. Imidlertid er det ikke tilstrækkeligt, at der udarbejdes haveplaner/planteplaner, der bør også interviewes om årets gang i haven, arbejdsdeling, nytteproduktion, anvendelse af produkter, ejernes oplevelse af haven som rekreativt domæne.

Selvom man ikke ønsker at genskabe havens nuværende udseende på museet, rummer disse opmålinger m.v. en fremragende form for samtidsdokumentation, som i gi-

*Fig. 1. Foto af haven.
Stadager Brugsforening,
Sundby, Nordfalster.*

vet fald fortjener at blive publiceret evt. i samarbejde med "Havepuljen", som er et uformelt samarbejdsorgan for danske kulturhistoriske museer, som arbejder med havens kulturhistorie.

Frilandsmuseets andelsprojekt vil således bidrage til, at der kan skabes en række skildringer af haver forskellige steder i Danmark (dækkende perioden fra 1995, hvor den første bygning blev hjemtaget, til et stykke ind i det næste århundrede).

Opmåling og registrering af haven ved Brugsen i Stadager

Den første bygning, der flyttedes til Frilandsmuseets andelsby er en brugs fra Stadager på Nordfalster. Her er foretaget den første dokumentation af en have på hjemstedet ved hjælp af fotos, interview, opmåling og udarbejdelse af en planteplan (3).

Til inspiration kan nævnes nogle af de emner, der kan og blev taget op i interviewform:

- Forandringer i haveanlæg og plantesortiment fra 1900 (eller senere) til idag.
- Hvad eller hvem har inspireret til nyheder i haven? Om gødskning, køb, foræring, formering - af frø og planter
- Forskel mellem pryd- og nyttehave - før og nu. - Herunder også anvendelsen af udendørsarealer til vask, tørring af tøj m.v.
- Husdyr i haven: høns, kaniner, bier etc.
- Hvem passede haven ?- arbejdsdeling.
- Anvendelse og konservering af produkterne ? salg af produkter ?
- Opbevaring af produkter.
- Andre grønne elementer: pottedplanter, altankasser, krukke
- Beboernes egen oplevelse af haven (f.eks. gennem amatørfotos).
- Haven som rekreativt område (havemøbler, fuglebad, lysthus)
- Hertil kommer, at man med fordel kan støtte sig til spørgelisten om haven udarbejdet af Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser.

Haven ved Stadager Brugsforening i den lille landsby Sundby er dokumenteret i flere haveplaner, herunder også et rekonstruktionsforsøg af haven ca. 1957, lige før de sidste ejere (Elly og Svend Munck) overtog brugsen. I perioden fra ca. 1914-57, hvor familien Hansen var brugsuddelerpar var haven udpræget nyttehave med enkelte frugtbuske og et pæretræ, især var kartofler en vigtig afgrøde til familiens eget forbrug. Havearbejdet blev for en stor del udført af en kone fra landsbyen (som også var kogekone), noget af det grovere arbejde blev udført af brugsens kommis. Det fortælles "Den gamle fru brugs var en lille fin én med stivet forklæde, der bare så på at andre arbejdede". To år efter, at familien Munck havde overtaget brugsen og haven (1959), blev haven anlagt af en anlægsgartner, som betaling for en gældspost. Siden er haven løbende blevet ændret og har fået tilført nye planter, i høj grad som foræringer fra familie og naboer (bir-

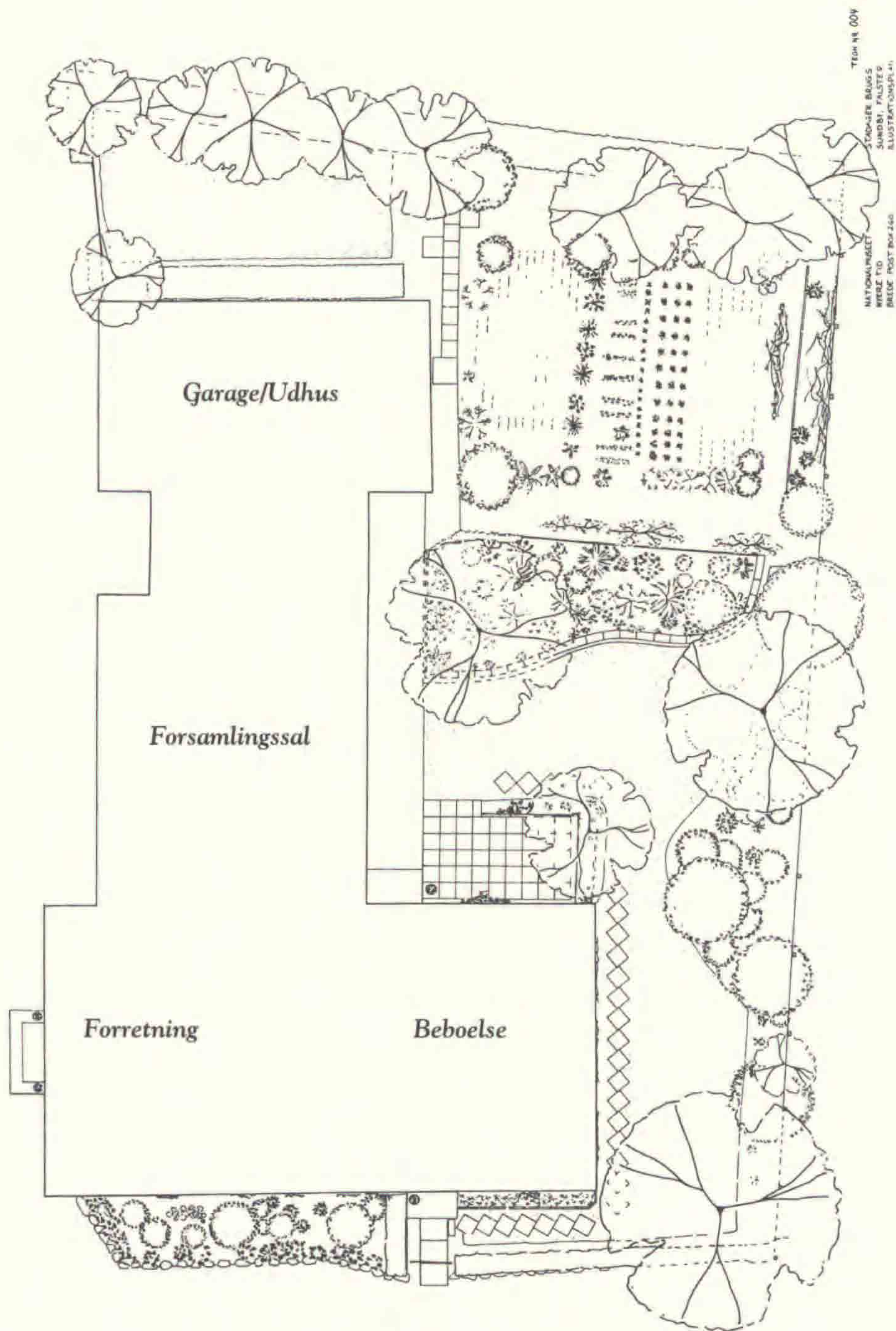

Fig. 2. Eksempel på en haveplan for Stadager Brugsforening, Sundby, Nordfalster. Kristine Edinger.

ketræ, ildtom, solstik (solbær x stikkelsbær) m.v.). I mange år var det Elly Munck, der passede haven, mens hendes mand overvejende passede forretningen. Da brugsen lukkede fik Sv. Munck mere tid og overtog det meste af havearbejdet, herunder også pryd-betonet arbejde som fx. formering af hækfuchsia, som han særligt værdsatte. Hans holdning til formering fremgår af følgende citat: "Det interesserede mig kun, hvad der ville gro. Jeg klippede bare nogle pinde af og satte dem i jorden".

Udviklingen i brugsens have bør også ses i relation til havebruget på Falster i øvrigt gennem de sidste ca. 100 år. Egn og landskab må indgå i dokumentationen, således, at man overvejer om der er særlig karakteristiske planter og have- og landskabselementer, der i givet fald kan indgå i en genskabelse på museet. Det gælder f.eks. gærder, stakitter og hegn.

Også forbrugs- og handelsmønstret spiller ind. Næsten alle husstande i Sundby havde indtil midten af 1960'erne eget hønsehold og nyttehaver. Havde man ikke selv høns, købtes hos naboen. Det betød, at der ikke blev solgt æg i brugsen, ej heller kartofler, persille eller andre havevækster. Derimod var der salg af læggekartofler og frø til grøntsager.

Fra ca. 1964-65 kom der en gartner kørende til landsbyen to gange om ugen og herfra solgtes en del grøntsager. FDB fulgte også med i denne udvikling og snart solgte brugsen også grøntsager i større mængder, og mange opgav deres selvforsynende havebrug. Det er naturligvis ikke muligt at opstille enkle forklaringer på denne udvikling, som bl.a. må ses i relation til ændrede forbrugs-, transport- og arbejdsmønstre i takt med, at kvinderne kom på arbejdsmarkedet.

Det bliver interessant at følge Frilandsmuseets arbejde med andelsbyen og dens haver i de kommende år, og det er et håb, at det dokumentationsarbejde, der venter evt. kan udføres i samarbejde med andre museer og institutioner, så det kan blive til gavn for flest muligt.

Den grønne kulturhistorie fortjener at blive udforsket og formidlet både på museerne, i den brede offentlighed og i undervisningssammenhænge på alle niveauer.

* Lene Floris mag.art. i *Europæisk Etnologi*, museumsinspektør ved Nationalmuseet, Nyere Tid/Frilandsmuseet fra 1987 til september 1997. Herefter leder af Museet for Holbæk og Omegn.

Litteratur

1. Jensen, E.V., 1979: *Forslag til havevejleder*. Nationalmuseets Arbejdsmark.

Skovgaard, M. m.fl., 1984: *Bondens have*. Nationalmuseet.

Jørgensen, G., 1986: *De fynske haver på frilandsmuseet*. Nationalmuseets Arbejdsmark.

2. Floris, L., 1997: *Livet på Landet 1880-1960 i fremtidens lys*. Nationalmuseets Arbejdsmark.

3. Edinger, K., landskabsarkitekt, var ansat i en periode i 1995 til at foretage opmålinger, udarbejde plantelister, interviews m.v. Disse oplysninger blev suppleret med interviews af artiklens forfatter.

Svaleurt, *Chelidonium majus* L. i Danmark

Greater Celandine, Chelidonium majus L. in Denmark.

Keywords: *Historical Plant Names; Drug Plant; Distribution; Introduction; History; Denmark*

Finn T. Sørensen

I de seneste år er medicinske haver kommet på mode, som f. eks. den medicinhistoriske urtehave ved Steno Museet, Århus. Den blev anlagt i 1993 og kaldes "Henrik Smids urtegaard" (Olesen 1994). Ved Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole er anlagt en plante-medicinsk have (Brimer 1996) og på Bornholm er der Brændesmark Urtegaard (Løvegal 1992). Haverne er medicinhistoriske haver, der oplyser, at planterne har været brugt mod den ene eller den anden lidelse; og man får let det indtryk, at disse planter ikke anvendes mere til medicinsk brug. Men er det nu altid sådan? En af de planter, der næsten altid optræder i disse medicinske haver er svaleurt, *Chelidonium majus* L.

Chelidonium kan sættes i forbindelse med græsk "cheliḗón", der betyder svale; da dette på trods af mange forklaringer ikke giver mening, må det snarere være en ældgammel omtydning af et ukendt navn (Lange 1997). *Majus* betyder stor, nemlig i forhold til vorterod, *Ficaria verna*, da vorterod har haft navne som: *Chelidonium minus*, svaleurt, liden (lille) svaleurt, liden (lille) selidonie (Lange 1959-61).

Sammenkædning af svaleurt med svaler går tilbage til de "gamle grækere", hvor flere forfattere, bl.a. Dioscorides, anfører, at svaleurt blomstrer ved svalernes ankomst og visner, når de trækker bort (Lange 1959-61). Aristoteles beretter om svalerne, der helbreder øjenbetændelse hos deres unger med mælkesaften af svaleurt. (Lind og Garner 1993).

En anden version af Aristoteles' beretning er, at når svaleungerne lider af øjenbetændelse, så henter svalerne blomster af denne plante og anbringer dem på svaleungernes øjne (Christensen 1958).

Danske navne

Det danske navn svaleurt er en fri oversættelse af det græske navn, vel under påvirkning af det tyske navn Schwalbenkraut. Henrik Harpestreng er den første, der omtaler planten i Danmark ca. 1300, hvor svaleurts botaniske navn omtales som *Celidonia* og brændyr, surgunnæ og schelyrt som tre danske navne. (Harpestreng 1826), (Lange 1959-61). I begyndelsen af 1400tallet omtaler Det Arnamagnæanske håndskrift nr. 187

svaleurt som Selidonie, Celidonie og Celidonia (Lange 1959-61) Omkring 1450 omtales svaleurt som Celidonia og for første gang som Swollæwrth i Thottske håndskriftsamling (Lange 1959-61). Derefter optræder planten bl.a. under forskellige former af navnet svaleurt, f.eks. almindelig svaleurt og stor svaleurt, og navne afledt af det græske navn for svaleurt som Selidon samt dialektformer som Saldoner, Seladon og Selledonner. Tilsvarende omtales roden, f.eks. Seladonrod, Celledonnisrod, m. fl. Andre navne er Silkedunurt fra 1767 og Skelkrudt 1623.

Ud fra mælkesaften har planten været kaldt Gul Mælk og Barneskid. Da planten har en skarp smag, har den også været kaldt Brændyrt (1300) (Harpestreng 1826). Efter voksestedet: Gærdeurt. Da planten er giftig, har den været kaldt Giftblomst. Ud fra dens anvendelse mod blindhed og dårlige øjne har den været kaldet Klarøjne, Glarøjne og Øjengræs (1826, Fanø). Surgunnæ fra 1300 tallet (Harpestreng 1826) er underforstået sur=betændt, gund=materie i øjet, plantens anvendelse mod 'surflåd' fra øjnene. Andre navne, der henviser til plantens brug, er Vorteur, Fnaturt, Gigtblomst, Gulsotrod og Sankt Bents Urt efter en helgen. (Lange 1959-61).

Andre landes navne

De tyske navne ligner de danske, idet de tyske navne Schwalbenkraut, Schellkraut, Gemeines Schöllkraut, Grosses Schellkraut er oversættelser eller omdannelser af det græsk-latinske *Chelidonium*. Goldkraut henviser til blomsten eller mælkesaftens farve. Brennkraut henviser til den skarpe smag. Mauerkraut henviser til voksestedet. Giftkraut, da den er giftig, og Augenkraut viser den medicinske brug. (Marzell 1941).

Engelske og amerikanske navne for svaleurt er: Greater Celandine, Swallow wort, Celandine Poppy (Bailey 1947). Norsk: Svaleurt. Svensk: Skelört. Fransk: Grande Chelidoine, eclaire. Hollandsk: Stinkende gouwe, oogenklaar. Italiensk: Cenerognola, celidonia (Korsmo 1935).

Botanisk beskrivelse

Svaleurt hører til valmuefamilien, Papaveraceae. Slægten *Chelidonium* indeholder to arter, *Chelidonium majus* L. og *Chelidonium japonicum* Thunb. (Ohwi 1984), samt deres varianter. *Chelidonium japonicum* var tidligere et synonym for *Stylophorum japonicum*.

Følgende varianter under *Chelidonium majus* kan optræde:

C.m. var. *fumariifolium* Roug & Fouc (Stape 1930).

C.m. var. *grandiflorum* DC. (Stape 1930).

C.m. var. *laciniatum* Koch (Stape 1930).

C.m. var. *latipetalum* Moll (Stape 1930).

C.m. var. *asiaticum* (Hara) Ohwi (Ohwi 1984).

Under *Chelidonium japonicum* kendes:

C.j. f. palliflavum (Davies 1987).

C.j. f. lanceolatum (Yatabe) Ohwi (Ohwi 1984).

C.j. f. dissectum (Fr. & Sav.) Ohwi (Ohwi 1984).

I litteraturen optræder *C.m. var. asiaticum* undertiden som *Chelidonium asiaticum* (Komarova 1984).

Chelidonium bruges også som slægtsnavn for en borebilleslægt med flere arter, der gør stor skade på citrustræer: *Chelidonium citri*, *Chelidonium cinctum* og *Chelidonium argentatum* (Chien 1981).

Svaleurt er en 30 - 80 cm opret, grenet, knæet, skør staude med en kort, grenet jordstængel, kraftig pælerod. Stænglen, bladstilkene og knopperne er spredt hvidhårede. Bladene, der sidder i roset og spredt på stænglerne, er fjersnitdelte, lappede afsnit og blågrøn underside. De langstilkede blomster sidder 2-6 sammen i en skærmformet blomsterstand, men springer ikke ud samtidig. Svaleurt blomstrer fra maj til september. Den 1,5 cm til 2,5 cm store blomst har to tidligt affaldende grønne bægerblade, 4 gule kronblade, 16-24 støvdragere en aflang frugtknude dannet af to frugtblade. Den aflange, cylindriske kapsel ligner en skulpe, men mangler skillevæggen, åbner sig nedefra med to klapper (se fig. 3). Kapslen indeholder omkring 30 ægformede til skævt nyreformede, ca. 1,4 mm store frø, med netformet overflade, med et hvidt saftigt vedhæng, fedtleget, elaiosom, som myrerne godt kan lide, og dermed er de med til at sprede frøene. Det betyder, at svaleurt kan spire frem i revner og sprækker i stendiger og mure, hvor andre planters frø har svært ved at få indpas. 1000 korns vægten er omkring 0,7 g. I spiringsåret danner planten en roset, som blomstrer de efterfølgende få år. Planten overvintret med grønne bladrosetter. Planten har en ubehagelig lugt og en brændende smag. Den er giftig (Gram 1950) (Korsmo 1935). Hele planten indeholder en orange-gul mælkesaft, som ved luftens indvirkning bliver rød.

Den orange-gule mælkesaft kommer fra et sekretionsvæv, som dannes i kimplanten lige efter frøets spiring. Dette væv findes ikke i frøet (Butvat 1989). Den friske rods ubehagelige lugt samt bitre og skarpe smag aftager ved tørring. (Schumacher 1826).

Chelidonium majus flore pleno har fyldte blomster.

Varianten Fliget svaleurt, *Chelidonium majus var. laciniatum* Koch adskiller sig ved smallere, fligede blade end hovedarten; samtidig har den glatte stængler og fligede kronblade. Den opstår sjældent som en mutation og blev første gang fundet af en apoteker i Heidelberg i 1590. (Gram 1950).

Denne variant forekommer også i Danmark, bl.a. er den i 1637-39 indsamlet til Bursers herbarium i Sorø (Lange 1994). Den har også vokset i Rosenborg have. (Schumacher 1804).

Fig. 1.
Svaleurt,
Chelidonium
majus L.
(Müller 1777).

Dansk udbredelse

Svaleurts udbredelse idag i Danmark er knyttet til mennesket, undtagen på Bornholm, hvor den vokser i klippeterræn. Den er udbredt i det meste af landet, især på næringsrig og fugtig bund, dog sjældent i Vest- og Nordjylland (Hansen 1993). Selv om den træffes over det meste af landet ved bebyggede områder som ruderatplante i landsbyvejkanter, udyrkede pladser, under hække, ved havegærder, ruiner, kirkegårde og stenmure, træffes den sjældent i den danske natur fjernt fra bebyggede områder. En undersøgelse fra 1965-67 af 142 byer, landsbyer, klostre- og borgruiner på øerne, viste at svaleurt voksede på 73% af lokaliteterne. Ved en tilsvarende undersøgelse i Jylland af 133 lokaliteter fandtes svaleurt på 47% af lokaliteterne (Lange 1970). En række nyere botaniske undersøgelser af floraen ved vore borg-, slots- og klosterruiner viser svaleurt som en ofte forekommende reliktplante. F.eks., ved Øm Kloster, Fransiscanerklostret Horsens, Voer Kloster, Ring Kloster, Veng Kloster, Karmeliterklostret Århus, Tvilum Kloster, Alling Kloster, Mariager Kloster, Herregården Clausholm og Skanderborg byvold alle fra Århus Stift (Garner 1991). Andre forekomster er bl.a. Hammershus, Kalundborg Slotsruin, Vordingborg Slotsruin, Gl. Estrup (Løjtnant 1996) og Søborg slotsruin (Sørensen 1997). En lignende forekomst ved vore klosterruiner er fundet i 1918 (Lind 1918).

I 1882 angives den at være almindelig i de fleste egne af landet, især ved byerne, hvor den træffes på stengærder og ved levende hegn omkring haverne (Møller-Holst 1882), ganske som det er idag.

I 1826 angives dens forekomst i Europa som ruderatplante. (Schumacher 1826).

I 1804 angives dens forekomst på gærder og ved veje. (Schumacher 1804).

Skandinavisk udbredelse

Svaleurt forekommer spredt i det sydlige Norge, men er kendt op til Trondheimsfjorden. (Ryvarden 1993). I Sverige forekommer svaleurt syd for en linie, der går fra lige nord for Stockholm til lige nord for Göteborg. Nord for denne linie er der spredte forekomster, helt op i bunden af den Botniske bugt. I Finland er der spredte forekomster i Sydfinland og enkelte forekomster i mellemste Finland og op langs kysten til bunden af den Botniske Bugt. (Hultén 1950).

Udbredelsen i Skandinavien skyldes dens indførsel som medicinplante (Hultén 1986).

Udbredelse på verdensplan

Chelidonium majus subsp. *majus* er udbredt i hele Europa, Vestasien og Centralasien, med undtagelse af de nordligste områder. I Østasien afløses den af *Chelidonium majus* subsp. *asiaticum* (Hultén 1986a). I Japan forekommer *Chelidonium japonicum* (Ohwi

1984). Svaleurt har enkelte forekomster i Nordafrika. Svaleurt er indført til Nordamerika og New Zealand (Hultén 1986b).

Arkæologiske fund i Danmark og udlandet

De danske fund af svaleurt daterer sig med et fund til vikingetid (1000-tallet) ved Viborg (Robinson et al. 1992) og tre fund fra middelalderen. Et fund af to frø fra en muret kloakrende fra et køkken og ud i et vandløb fra Sortebrødre Kloster, Odense. Kloakrenden er formentlig anlagt sidst i 1200-tallet. Sløjfningen dateret til 1312 (Harild 1996).

Fra Øm kloster er fundet af svaleurt dateret til 1412-1450. Her blev fundet 24 frø under den del af klosteret, der blev bygget i det 15 århundrede. Klosteret havde på dette tidspunkt eksisteret i 250 år. (Jensen 1986) og fra Krøyers Have i Svendborg er to frø dateret til 1350 - 1550. (Jensen 1979).

I Tyskland ved Travemünde er svaleurt fundet i en mose dateret til første århundrede. (Averdieck et al. 1982) og fra Lübeck dateret til 819-1138 e.K. (Averdieck 1981).

På De britiske Øer er den kendt ved to fund fra sidste mellemistid for 60.000 - 70.000 år siden, et fund fra romertiden og flere fund fra middelalderen. (Godwin 1975), (Dickson 1996).

Guldmagere

Den blev af datidens guldmagere, alkymisterne, betragtet som et grundelement til fremstilling af guld på grund af den orange mælkesaft, og de kaldte den donum coeli - himlens gave (Lange 1970).

Stoffarvning

Svaleurt anvendtes til gulfarvning af silkestoffer og klæde. Den gærede saft gav en indigoblå farve (Brøndegaard 1978-80).

Lægemidler

Som svaleurtens navne antyder, har planten været brugt mod en række lidelser.

Svaleurt var officinel i danske farmakopeer 1772, 1805 og 1840. (Lind 1918). I en Medicinsk Plantelære fra 1826 står bl.a. "Officin: Chelidonii majoris Radix, Herba". "Roden kan gives i Pulver fra femten Gram til en halv Drachma; ligeledes kan roden som og Planten eller Bladene infunderes med Vand". Videre står der om saften: "Den udpressede Saft har hævet Koldfebre, naar tre til fire Draaber ere tagne med en eller nogle Skeefuld Viin; dog gives af nogle en halv Spiseskeefuld af Saften, hvilket vel maaskee igien er for meget, ligesom de faae Draaber var en for ringe Quantitet." "Imod Vattersot, som opkommer hos stærke Drankere, skal en Infusion af Roden og Urten infundert med Öll". (Schumacher 1826).

Fig. 2. Fliget svaleurt, *Chelidonium majus* var. *laciniatum* Koch (Müller 1777).

Prisen for et pund Herba Cheledonii var i 1619, 1672 og 1772 32 Skilling, men i 1806 og 1809 var den steget til 64 Skilling for i 1811 at koste 80 Skilling. (Herholdt 1811).

Behandling mod øjenlidelser: Øjenlidelser behandles med et middel fremstillet af saften fra den blomstrende plante kogt med honning. På syge øjne anbringes en pose med knuste rødder og rosenvand. Den knuste plante, honning og hanegalde gnides mod det svagsynede øje. Røde pletter i øjne, ansigt og fregner bades med destilleret vand fra svaleurt. Øjenlågsbetændelse behandles med knust svaleurt blandet med et udtræk fra bukkeblad. (Brøndegaard 1978-80).

Behandlinger mod gulsot: Mod gulsot bruges knust rod med eddike, drikkes i hvidvin. Vinafkog af den knuste rod. Svaleurt koges med bygmel og honning og spises. En drik af svaleurt med anis i vin fordriver gulsot. Destilleret vand af svaleurt fordriver gulsot. Afkog af rod og blade drikkes mod gulsot. (Brøndegaard 1978-80).

Mod ringorm gnides en blanding bestående af saft fra svaleurt, salt og ingefær eller kun saften anvendes.

Mod hovedpine laves et omslag af svaleurt og vejbred knust med eddike. Mod hovedpine og svimmelhed laves et omslag af knuste blade og blomster eller kogte rødder.

Mod pestagtige sygdomme drikkes afkog af svaleurt i roseneddike (Smid 1577).

Knuste blade i vin fjerner fregner.

Knust plante lagt ved tanden mildner tandpinen.

Mod svigtende potens drikkes et ølafkog af rødderne.

Eksempler på andre lidelser, hvor svaleurt er blevet benyttet, er skurv, fnat, fistler, kræft, sår, søvnløshed, maveonde, galdesten, skørbug, malaria, vorter og ligtorne. (Brøndegaard 1978-80).

Vorter fordrives, når de ofte smøres med saften. "Brugt som Thee, skal den have været anvendt med Nytte i Tilfælde af Steen og imod Podagra." "Extractum Chelidonii er officinel". (Schumacher 1826).

Husdyr

Også husdyrene blev undertiden behandlet med svaleurt mod forskellige lidelser. Som f.eks. øjnlidelser hos hest, sår hos hest, hestens gulsot, yverbetændelse, trommesyge m.m. (Brøndegaard 1978-80).

Komælk skulle få en ubehagelig smag af Svaleurt. (Brøndegaard 1978-80).

Anbragt i vinduskarmen skulle den holde fluerne borte. (Brøndegaard 1978-80).

Dyrkning

Den har tidligere været dyrket, bl.a. omkring 1774 "for sin nyttes skyld plantes den også i haverne" (Just 1774). Nu dyrkes den normalt ikke i haverne, men skal den dyrkes, så

vokser den bedst i næringsrig, fugtig jord i læ, sol og let skygge. Den formeres ved frø eller ved deling. Den breder sig ved selvsåning og kan let blive til et besværligt ukrudt. Den passer bedst i den halvvilde del af haven og især den fyldte form.

Rusland

Svaleurt er udbredt over hele det gamle Sovjetunionen, med undtagelse af de nordlige områder. I naturen forekommer den ofte i store mængder, bl.a. i områderne nord for Kaukasus, så en dyrkning er ikke nødvendig for at have tilstrækkeligt med materiale til brug for medicinsk behandling (Fetisov et al. 1991).

I det nuværende Rusland fra Stillehavet til Europa har den haft stor anvendelse og anvendes stadig mod mange forskellige lidelser. Mod forskellige indvortes sygdomme kan der f.eks. tages 15-20 g findelt plante til et glas kogende vand, som trækker i 2 timer. Det drikkes i små portioner, men ikke mere end et glas dagligt. Mod vattersot bruges 15 g plante til 1 glas kogende vand, og der drikkes 2-3 spiseskefulde pr. dag. I stedet for vand kan bruges vodka og så tages 15-20 dråber dagligt.

Specielt som et middel mod kræft har den været brugt meget. F.eks. 30 g tørret plante koges i 0,5 l vand og der drikkes et halvt glas af dette udtræk 3 gange dagligt. Til forebyggelse af kræft kan dette udtræk tages 2-3 gange om måneden.

Til fjernelse af vorter smøres vorten 3-4 gange dagligt med saften fra friske planter. Eller der bruges en salve lavet af tørrede blade af svaleurt som males til pulver, sies og blandes med lige dele af vaselin eller lanolin.

Til helbredelse af sår indgår svaleurt i en salve bestående af "2 dele frisk svaleurt, 2 dele netop udsprunget perikon, 1 del blade af rundbladet soldug, og en del blomster af morgenfruen, det hele gnides itu til en masse, og man føjer lidt solsikkeolie til" (Grigorjeva 1989).

Ved Novosibirsk er etableret en plantemedicinsk have, med det formål, at det lokale medicinske center skulle være selvforsynende med medicinplanter, bl.a. med svaleurt (Kazarinova 1991).

Andre lande

Det er ikke kun i Rusland, at svaleurt stadig fungerer som medicinplante. Det samme gør sig gældende i Korea og Kina, samt i flere europæiske lande. Det kommercielle middel *Chelidonii herba*, den tørrede overjordiske svalerod, høstet i blomst, har været beskrevet i mange af de europæiske landes farmakopeer. I Frankrig og Tyskland er ekstrakter af svaleurt traditionelt brugt mod forskellige sygdomme. I 1994 fandtes der stadig omkring et dusin svaleurt-præparater på det tyske marked (Colombo 1996).

Indholdsstoffer

Svaleurt indeholder omkring 30 forskellige identificerede alkaloider, bl.a. sanguinari-
ne, chelidonone, chelerythrine, berberine og coptisine. Dertil kommer andre se-
kundære metabolitter som flavonoider, phenolsyrer m.fl. En række forhold har indfly-
delse på, om disse aktive stoffer er tilstede i svaleurt-præparaterne og dermed om
præparaterne i det hele taget har en helbredende effekt; f.eks. er koncentrationen af al-
kaloiderne langt større i roden (2-3 %) end i toppen (0.5-1.5 %). Indholdet af de virk-
somme forbindelser, alkaloiderne, afhænger bl.a. af: anvendt plantedel, anvendelse af
frisk eller tørret plantemateriale, høsttidspunktet, tørringstemperaturen og ekstrak-
tionsmetoden (vand, alkohol, olier, m.fl.) (Taborska 1994), (Taborska et al. 1995).
(Colombo 1995), (Buzuk, G.N., 1991), (Grigorjeva 1989).

Disse forhold har bevirket, at det var vanskeligt at fremstille ekstrakter med en ens-
artet virkning. Det ses bl.a. af: "dog gives af nogle en halv Spiseskeefuld af saften, hvil-
ket vel maaskee igien er for meget, ligesom de faae Draaber var en for ringe Quanti-
tet". (Schumacher 1826).

Svaleurt i moderne sygdomsbekæmpelse

Svaleurts indholdsstoffer udviser antivirale, antitumor, bakterie-bekæmpende og svam-
pe-bekæmpende egenskaber. (Colombo 1996).

Lever- og galdevejssygdomme behandles med midler fra svaleurt (Taborska 1995).

UKRAIN er en semi-syntetisk forbindelse dannet ud fra alkaloidet chelidonine fra
svaleurt og en svovlholdig fosforsyre. (Nowicky 1980). Forbindelsen giver kræftpati-

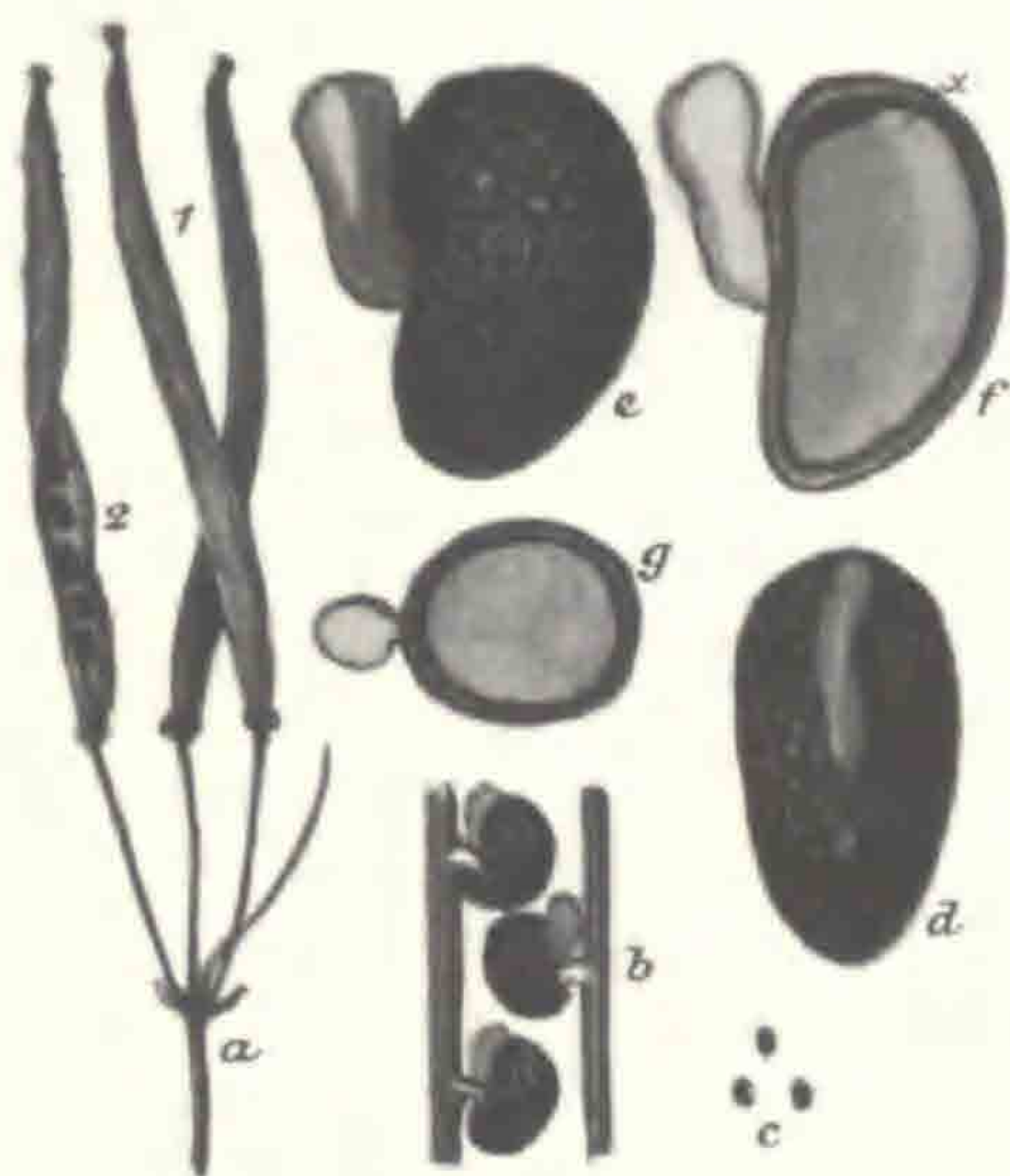

Fig. 3. *Chelidonium majus*.
a) Frugstand med 1) uåbnet frugt og 2) åbnet frugt.
b) Del af frugt med frø på frugtvæggen.
c) Frø i naturlig størrelse.
d-g) Frø forstørret 15 gange med fedtlegerne (elaiosom).
(Korsmo 1935).

enter en bedre livskvalitet, den forlænger livet og hæmmer svulsters vækst. (Lohninger 1992). Ligeledes har UKRAIN en formildende indflydelse på sygdomsforløbet hos AIDS patienter (Vltchek et al. 1996).

Opsamling

Fundet af svaleurt fra mellemistiden i England indikerer, at den for 60.000 til 70.000 år siden var naturligt hjemmehørende på vore breddegrader. Om det har været muligt for svaleurt at vandre tilbage til de samme områder efter sidste istid, er vanskeligt at sige. Dens udbredelse i England er hovedsagelig af ruderat karakter, men dens status er lidt usikker (Dickson 1996). Svaleurt er udbredt på de Britiske øer til nord for Wales, derpå med spredte forekomster længere nordpå og er sjælden i Skotland. På den irske ø forekommer den spædt i den midterste og østlige del (Perring 1962). Efter istiden er den tidligst kendt fra romersk jernalder i Nordeuropa. (Godwin 1975). I Mitteleuropa er svaleurt kendt fra før romersk jernalder (Rösch 1996).

Det kan ikke udelukkes, at navne som 'Surgunnæ' og 'Brændyrte', der nævnes i 1300 tallet (Harpestræng 1826), er gamle danske navne, brugt før munkene kom her, anfører H.A. Jensen i 1986 (Jensen 1986). Den var da kendt fra romersk jernalder ved Travemünde og i England. Siden da er den fundet fra vikingetiden ved Viborg, hvilket er Danmarks hidtil ældste fund af svaleurt.

Dertil kommer, at Harpestrængs lægebog er en oversættelse af Macer Floridus og Constantinus, hvor Harpestrængs anvendelse af plantenavnene kan deles i tre grupper. En gruppe, hvor planterne ikke har danske navne, en anden gruppe, hvor det er det latinske navn, der er oversat til dansk, og en tredje gruppe er med danske navne af anden oprindelse. Den tredje gruppe viser, at de omtalte planter må have været kendt i Danmark før Harpestrængs tid, som vildtvoksende, dyrket eller indført. (Lind 1918). Navnene Surgunnæ og Brændyrte må høre til denne sidste gruppe.

Navnet skelurt omtales første gang i Danmark som Schelyrt af Harpestræng, udgivet af Marius Kristensen (Harpestræng 1908-20), men ikke af Harpestræng i udgivelsen af C. Molbech (Harpestræng 1826). Tillige antydes det i Marius Kristensens udgivelse, at Schelyrt måske er et svensk navn. Senere forekommer navne som skelwort, skeelwort og skelvrt (Lange 1959-61).

Skelurt (Lange 1959-61), (Brøndegaard 1978-80) anføres som en omtydning af slægtsnavnet. Det samme gør A. Lyttkens, der anfører, med Tabernæmontanus som kilde: "Schellkraut hat seinen Namen von dem griechischen und lateinischen Wort Chelidonium ohne all Zweiffel bey uns Teutschen bekommen, als wolt man vor Chelidonium Chelenwurz sagen, allein mit Zuthun eines einzigen Buchstabens S., das zuvor gesetzt wirt, ist der Namen Schellwurz oder Schellkraut erwachsen, das ist Schwalbenwurz oder Schwalbenkraut" (Lyttkens 1908-1911).

Man kan også forestille sig, at skelurt istedet henviser til plantens voksested: et skel, ligesom gærdeurt. Navnet silkedunurt anføres også som en omtydning af slægtsnavnet (Lange 1959-61), (Brøndegaard 1978-80), men navnet kunne også henvise til plantens udseende med de hvidhårede stængler og bladstilke.

At svaleurt har været en vigtig og stadig er en vigtig medicinplante er ikke så mærkeligt, da en af de vigtigste medicinplanter, opiumvalmuen *Papaver somniferum* er den nært beslægtet. Tilsvarende er det med de nærtstående *Sanguinaria canadensis*, blodurt, en indiansk medicinplante og *Macleaya*, jodplante, der begge har orange mælkesaft og som indeholder mange af de samme alkaloider som svaleurt.

Litteratur

- Averdieck, F.-R., 1981: *Paläobotanische Untersuchungen an Wallproben von Alt Lübeck*. - LSAK 5:103-111.
- Averdieck, F.-R., Eberle, G. und Willkomm, H., 1982: *Der "Buchenwaldtorf" vom Dammersdorfer Ufer bei Lübeck-Travemünde*. Abh. Naturw. Verein Bremen 39: 299-311.
- Bailey, L.H., 1947: *The Standard Cyclopaedia of Horticulture Vol I*, New York.
- Brimer, L. og Fonnesbesch, M., 1996: *Medicinske planter i den Kgl. veterinær- og Landbohøjskoles have*. Farmaceuten nr. 18.
- Brøndegaard, V.J., 1978-80: *Folk og Flora*. I-IV. Rosenkilde og Bagger.
- Butvat, R., 1989: *Ontogeny, cell differentiation, and structure of vascular plants*, 523 s. Springer, Berlin, Heidelberg and New York.
- Buzuk, G.N., 1991: *Effect of drying temperature on the quality and quantity of alkaloids in the raw material of some medicinal plants*. Rastitel'nye-Resursy. 27(3): 100-108. CAB, Abstract nr. 940302850.
- Chien, T. 1981: *Records on the larvae of the citrus stemborers*. Entomotaxonomia. 3(3): 239-242. CAB Abstracts Ref.: 820594449
- Christiansen, M.Skytte., 1958: *Danmarks vilde planter*, Bind I, 367 sider, Branner og Korch, København.
- Colombo M.L. and Bosisio E., 1996: *Pharmacological Activities of Chelidonium majus L. Papaveraceae*. Pharmacological Research 33(2):127-134.
- Colombo, M.L. and Tome, F., 1995: *VIII Chelidonium majus L. (Greater Celandine): In Vitro Culture and the Production of Sanguinarine, Coptisine, and Other Isoquinoline Alkaloids*, 157-175. In *Biotechnology in Agriculture and Forestry 33. Medicinal and Aromatic Plants VIII*. Ed: Bajaj, Y.P.S.
- Davies, R.A., 1987: *Index Kewensis, Supplement XVII*. Clarendon Press, Oxford.
- Dickson, C., 1996: *Food, medicinal and other plants from the 15th century drains of Paisley Abbey, Scotland*. Vegetation History and Archaeobotany 5:25-31.
- Fetisov, A.A., Sokol'-skii, I.G., Kurochkin, E.I., 1991: *Reserves of wild-growing medicinal plants in the central regions of the Kuibyshev district*. Rastitel'nye-Resursy. 27(4):28-34. CAB, Abstract nr. 940309521.
- Garner, H.N., 1991: *Klosterplanter. En undersøgelse over forekomsten af reliktpanter ved middelalderklostre i Århus Stift*, Øm Kloster Museum, 43 sider.

- Godwin, H., 1975: *The History of the British Flora*, X+541. Cambridge University Press.
- Gram, K. og Jessen, K., 1950: *Vilde Planter i Norden*, Bind II, 560-562.
- Grigorjeva, K., 1989: *Russiske Lægeplanter -som findes i Danmark-og deres brug*, 259 sider. Oversat af Troels Andersen.
- Hansen, K.(red.), 1993: *Dansk feltflora*, 757 sider, Gyldendal.
- Harild, J.A. og Robinson, D.E., 1996: *Arkæobotaniske analyser af prøver fra Sortebrødre Kloster*, Odense. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser nr. 4: 1-6.
- Harpestreng, H., 1826: *Danske Lægebog*, 207 s. Udgivet ved C. Molbech.
- Harpestræng, H., 1908-20: *Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Køgebøger 1908-20*. Udgivet af Marius Kristensen.
- Herholdt, J.D., 1811: *Et Bidrag til Pharmaciens og Medicinal-Taxtens Historie i Danmark*, 128 s.
- Hultén, E., 1950: *Atlas Över Växternas Utbredning i Norden*, 512 sider.
- Hultén, R. and Fries, M., 1986a: *Atlas of North European Vascular Plants I*. Koeltz Scientific Books. Königstein.
- Hultén, R. and Fries, M., 1986b: *Atlas of North European Vascular Plants I*. Koeltz Scientific Books. Königstein.
- Jensen, H.A., 1979: *Seed and other diaspores in medieval layers from Svendborg*. *The Archaeology of Svendborg, Denmark*, no. 2:1-102.
- Jensen, H.A., 1986: *Seeds and other Diaspores in Soil Samples from Danish Town and Monastery Excavations, dated 700-1536 AD*. *Biologiske skrifter* 26, 1-107.
- Just, I.D., 1774: *Grundig og fuldstændig anviisning til Havevæsenet, Tredie Deel*, 142-143.
- Kazarinova, N.V., 1991: *Trials on establishing a garden of medicinal plants in Novosibirsk*. *Rastitel'nye-Resursy*. 27(1):118-121. CAB, Abstract nr. 950300400.
- Komarova, -T.A., 1984: *Development of Chelidonium asiaticum Papaveraceae in the regeneration of cedar-broadleaved forests after a fire in the southern Sikhote-Alin area*. *Bot-Zh. Leningrad : Izdatel'stvo "Nauka" Leningradskoe otdelenie*. 69(8):1052-1062. CAB, Abstract reference nr. 85071267.
- Korsmo, S., 1935: *Ugressfrø*. 175 s. Gyldendal Norsk Forlag.
- Lange, J., 1959-61: *Ordbog over Danmarks Plantenavne*, I-III. Ejnar Munksgaards Forlag.
- Lange, J., 1970: *Byernes beplantninger*, 242-243. *Danmarks Natur* bind 9.
- Lange, J., 1994: *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* 458 sider.
- Lind, J., 1918: *Om Lægeplanter i danske klosterhaver og klosterbøger*, Henrik Koppels Forlag, 117 sider.
- Lind, J. og Garner, H.N., 1993: *Klosterhaven i Øm*, 72 sider.
- Lohninger, A., Hamler, F., 1992: *Chelidonium majus L. (Ukrain) in the treatment of cancer patients*. *Drugs under Experimental and Clinical Research* 18(SUPPL.): 73-77, (Biological Abstracts Vol. 96, Iss. 3, Ref. 30715.)

- Løjtnant, B., 1996: *Levende fortidsminder ved middelalderborge*, Kaskelot, nr. 110, 32 s.
- Løvegal, E., 1992: *Urteguide: Brændesmark Urtegaard*. 19 s. Svaneke.
- Marzell, H., 1941: *Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen*, Lieferung 7, 923-932.
- Müller, O.F., 1777: *Aftegninger paa de planter, som voxe vildt i kongerigerne Danmark og Norge, i Hertugdømmene Slesvig, Holsteen og Oldenburg*. Flora Danica. Fjerde Bind. Kiøbenhavn.
- Møller-Holst, E., 1882: *Landbrugs-Ordbog for den praktiske Landmand*, Femte del, s.463.
- Nowicky, W., 1980: *Verfahren zur Herstellung von neuen Salzen von Alkaloidderivaten von Thiophosphorsäure*, Österreichsches Patentamt, AT Patentschrift no 354644.
- Ohwi, J., 1984: *Flora of Japan*. Ed.: Meyer, F.G. & Walker, E.H., Smithsonian Institution, Washington, D.C.
- Perring, F.H. and Walters, S.M. (Ed.), 1962: *Atlas of the British Flora*. Thomas Nelson and Sons Ltd.
- Olesen, A., 1994: *En skøn lystig ny Urtegaard: prydet med mange atskillige urter, som tiene til Menniskens Legems sundheds opholdelse*. 63 s. Steno Museet, Århus.
- Robinson, D.E., Kristensen, H.K. and Boldsen, I., 1992: *Botanical analysis from Viborg Sønder sø: a waterlogged urban site from the Viking period*. Acta Archaeologica 62, 59-87.
- Ryvarden, L., 1993: *Norges Planter I*, 187 sider.
- Rösch, M., 1996: *New approaches to prehistoric land-use reconstruction in south-western Germany*. Vegetation History and Archaeobotany 5: 65-79.
- Schumacher, C.F., 1804: *Den Københavnske Flora*. 280 s.
- Schumacher, C.F., 1826: *Medicinsk Plantelære for studerende Læger og Pharmaceutiker*, 736+register.
- Smid, H., 1577: *En Skøn Lystig Ny Urtegaard*. Oversættelse ved Anemette Olesen, 1994, 64 sider.
- Stape, O., 1930: *Index Londinensis*, Vol II, Oxford.
- Sørensen, F.T., 1997: *Egen iagttagelse april 1997*.
- Taborska, E., Bochorakova, H., Paulova, H., Dostal, J., 1994: *Separation of alkaloids in Chelidonium majus by reversed phase HPLC*. Planta-Medica. 60 (4):380-381. CAB Abstracts Ref.: 950301913.
- Taborska, E., Bochorakova, H., Dostal, J. and Paulova, H., 1995: *Vlastovicnik vetsi (Chelidonium majus L.)-prehled soucasneho stavu poznatku*. Ceska-Slov-Farm. 44(2): 71-75. MEDLINE Ref.: 95277062.
- Voltchek, I.V., Liepins, A., Nowicky, J.W., Brzosko, W.J., 1996: *Potential therapeutic efficacy of Ukrain (NSC 631570) in AIDS patients with Kaposi's sarcoma*. Drugs under Experimental and Clinical Research 22(3-5):283-286. Biological Abstracts Vol. 102, Iss. 12, Ref. 178436.

Små meddelelser

Föreningen för Dendrologi och Parkvård

En præsentation

Mens vi i Danmark har dels en Dendrologisk Forening, stiftet i 1949, dels et Havebrugshistorisk Selskab, stiftet i 1970, har vore svenske venner for snart 78 år siden stiftet en forening, der rummer begge interesseområder. Den har fået navnet *Föreningen för Dendrologi och Parkvård*. Sidste led i navnet har ikke blot betydningen park-pleje eller -omhu, men i høj grad parkplante-interesse - også hvad de urteagtige, mere eller mindre historiske planter angår. Selvom ordet parkvård synes at fremhæve de elementer, der især består i vedplanter som træer og buske, enedes man i ledelsen meget tidligt om at "blomster- og trädgårdsvård" i større omfang end hidtil skulle indgå i foreningens program. At denne bestemmelse blev gennemført fremgår af visse gamle foredrags- og artikel-emnevalg som for eksempel problemet om vikingetidens kvangårde, der var beskyttede i overensstemmelse med datidens love. Foreningens formål er yderligere at "verka för en i tilltalande former genomförd parkanläggning". Det udelukker dog vist ikke at man kan diskutere hvad der er "tilltalande". Men ihvertfald er havearkitektur, gammel så vel som ny, ifølge det netop anførte en del af foreningens interesseområder; se iøvrigt Årsskrifternes møde- og ekskursionsoversigter og ikke mindst ekskursionsberetningerne.

Foreningens hovedformål er ud over det med dendrologien det samme som i Havebrugshistorisk Selskab, nemlig at fremlægge enten foredragsmæssigt eller som artikler i årsskriftet de forskningsresultater, der er nået især i Sverige. Et tilfældigt udvalg af titler på parkvård-artikler i årsskrifterne anføres her:

Tusen år i trädgården (Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar). Föryngring av en allé. Trädgårdskulturens historiska arv idag och imorgon. Om lingen som buxbom-sersättning. Övedskloster (Lanthushållning och estetik i 1700-talets anda). Trädgårdar från Goethes tid. Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid. Om 1900-talets trädgårdskunst i Danmark och om pionjären G.N.Brandt. Om kant- och andra växter i parterren. Om Salomon, Maria och trädgårdsmästaren på Dråningaholm 1693. Trädgårdsarkeologi i Pompeji. Uraniborgs renässansträdgård (Renässansens växtmaterial). Prästgårdshagen i Östra Sallerup (En märklig renässansträdgård ?). Parkskötseldokument för historiska trädgårdar. Osv.

Rent sideantalmæssigt ligger de anførte artikler sammen med de andre ret få parkvårdorienterede artikler nok ret langt under de dendrologiske artikler; men til gengæld er artiklerne af høj kvalitet og indholdet er særdeles righoldigt og afvekslende; man skal lede længe og grundigt for at finde noget, man savner; det skulle lige

være fx hvert femte år nogle registre til fx 1) Besøgte steder. 2) Omtalte personer og bøger. 3) Bidragydere (forfattere) til årsskriftet. 4) Emner, herunder omtalte planter.

Ekskursionsmæssigt må vor svenske søsterforening nok siges at ligge på et højere eller i hvert fald mere vidtskuende niveau end vi gør, for så vidt som udenlandsrejser er langt talrigere end hos os. Vi har til dato kun været i Skåne og Flensborg. Særlig hvad ekskursionerne angår kan det varmt anbefales at indmelde sig i Föreningen för Dendrologi och Parkvård, box 29069, S10052 Stockholm. Telefax 08-663 06 80.

Johan Lange

Kort foreløbig notits; Fredensborg, planer af haven

Ved en oprydning på loftet på Fredensborg Slot har man fundet to meget store planer af haven. De er i en temmelig god stand, og det er muligt, at man vil lade dem restaurere.

Foreløbig kan det oplyses, at den ene plan er mere eller mindre identisk med en plan, der er gengivet i De Kongelige Lysthaver. Måske har Hakon Lund den gang haft lejlighed til at fotografere den nu fremkomne plan. Hakon Lund anslår planen til at være fra 1728.

Den anden plan er næsten identisk med den plan, som jeg har gengivet i Kvangård til Humlekule nr 12 p 24. Den eneste forskel, som jeg indtil videre har kunnet konstatere, er udformningen af kartouchen. Udformningen af denne er på min gengivelse en enkel rektangulær ramme. På den fundne plan er den mere kunstfærdigt udført.

Min gengivelse er et udsnit af en plan fundet i Hærens Arkiv. Jeg antager, at planen i Hærens Arkiv gengiver den originale opmåling, og at en mere kunstfærdig plan derefter er udført til kongen.

Specielt ved de fundne planer er, at de er udspændt på trærammer. Dette lader formode, at de en gang har været indrammet og ophængt i et af slottets gemakker.

Ser man let hen over havens udviklingshistorie, er begge planer fra Frederik IV's tid. Christian VI interesserede sig meget lidt for Fredensborg, og Frederik V omlagde haven totalt.

Det får mig ind på den tanke, at Frederik IV har haft disse to planer hængende i sit arbejdsværelse. Haven var ham kær, og det var ham, der fik gennemført fortsæt-

telsen af Eremitagealléen på den anden side af Esrum sø. Netop hvad den ene plan viser. Jeg har foreslået, at man prøver at tidsbestemme trærammerne. Er de 300 år gamle?

Jeg håber at få lejlighed til at trænge dybere ned i den sag.

Annie Christensen lic. agro.

Guide over Historiske Haver, Sverige

Havebrugshistorisk Selskabs udgivelse af vores Guide over Historiske Haver har været med til at sætte et tilsvarende initiativ i gang i Sverige. Et samarbejde mellem Sveriges Lantbruksuniversitet, Riksantkvarieämbetet, Statens Fastighetsverk, Landskapsarkitektarnes Riksförbund, Sveriges Trädgårdsanläggningsförbund, Koloniträdgårdsförbundet, Riksförbundet Svensk Trädgård og Movium er i gang med at samle materiale til en guide, der har til formål at vise bredden i Sveriges haver og parker. Guiden er beregnet for folk, der er haveinteresserede, men ikke nødvendigvis er fagfolk. Haverne skal have værdi enten på grund af deres kulturhistorie eller deres hortikulturelle, botaniske eller kunstneriske værdi. De skal så vidt muligt dække hele Sverige og repræsentere alle typer af anlæg, og planen er at guiden skal rumme omkring 500 haver. Bogen udkommer i løbet af 1998 og vil selvfølgelig blive omtalt grundigere i årsskriftet til den tid.

Jane Schul

Vigtige bøger til havehistorisk forskning

Clemens Alexander Wimmer: Geschichte der Gartentheorie - Wissenschaftliche Buchgesellschaft - Darmstadt 1989.

Sylvia Landsberg: The Medieval Garden - British Museum Press - London 1995.

Martin Hoyles: *Gardeners Delight - Gardening Books from 1560 -1960 - Pluto Press London 1994 - bd. 1*

Martin Hoyles: *Bread and Roses - bd. 2 - Pluto Press - London 1995.*

Adrian von Buttlar - Margita Marion: *Historische Gärten in Schleswig-Holstein - Verlag Boyens & Co - Heide - Tyskland - 1996.*

Madeleine von Essen: *Hager - Til Lyst og Nytte - Hagekunsten gjennom tusind år. Chr. Schibsteds Forlag - Oslo - 1997.*

Asger Ørum-Larsen

Asger Klougart 10/5-14 til 1/12-96

Få eller ingen af vore mange fremstående nulevende eller afdøde havebrugs- og gartneriledere og -lærere har været så alsidigt uddannet og orienteret som afdøde professor i økonomisk havebrug Asger Klougart. Jeg vil her nøjes med at henvise til *KRAKS BLÅ BOG* som det sted, hvor man får de fyldigste oplysninger om de kolossalt mange udmærkelser og tillidshverv, Asger Klougart oppebar og beklædte. På mange vil udmærkelser olgn. snarere skabe afstand end tillid. For Asgers vedkommende var det modsat. De der har kendt hans barndoms- og ungdomshjem, vil sikkert forstå sammenhængen. Søkendeflokkens forældre var tydeligvis rundet af bondeæt. Den gamle Niels Klougart var fiskersøn fra Limfjorden; og modersmålet røbede straks herkomsten. Men de begavede skolesøgende børn tillagde sig hurtigt et smukt rigsmål. Også højskole- eller landbrugsskoletankegangen og -sprogbruget banede sig vej ind på Beder Gartnerkole; fra Mårslet

Asger Klougart. Foto fra 1970.

Landbrugsskole kom et par gange om ugen lærer Øvli Kristensen ind til en enkelt time i Beder. Endnu nærmere end Mårslet lå Testrup med den tidligere højskole, oprettet af en af højskoletankens fædre nemlig Jens Nørregård i 1866. Den blev senere sygeplejehøjskole. Beder var således efterhånden kommet til at ligge i et skolemiljø, der desværre nu er ved at blive kvalt i forretninger og supermarkeder. Men tilbage til det gamle Beder.

Asger Klougart mestrede det spanske og det hollandske sprog i vid udstrækning og kunne fremføre festlige folkelige sange på især disse to sprog, også til de indfødtes store glæde. Slog hans udvalg af sange ikke til, satte han hurtigt nogle versificerede linjer sammen, vel især på dansk. Vigtigt var det at brødrene kunne lide at synge, ikke mindst Erik var en meget dygtig visesanger. Også Asger tog sangen til sit hjerte. Og på talrige ekskursioner pr rutebil forstod Asger at forkorte de lange timer i bussen med højskolesange, medbragt i form af et hjemmegjort lille hefte af større eller mindre omfang. Hvad sådanne små klougartske hefter har betydet for sangens udbredelse i Danmark, kan ikke vurderes højt nok. Det skal også med i mindet om Asger Klougart.

Om Asger Klougarts uddannelse og ansættelser til sidst følgende. Hortonom 1938. Master af Science ved Michigan State University, USA 1958. Lærer ved Beder Gartnereskole i faderens forstandertid 1939-41. Konsulent ved Almindelig dansk Gartnerforening 1941-59. Professor i Væksthuskultur og Blomsterdyrkning ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 1959-84. Lærer ved havebrugshøjskolen Vilvorde dels i Valdemar Jensens dels i dennes svigersøn Erik Skovbys forstandertid 1951-62.

Johan Lange

Havebrugshistorisk Dagbog - okt. 1996 - sept. 1997

Ved A. Ørum-Larsen

1996

Oktober

En verden i harmoni - om haverne ved Gl. Holtegaard og Dronninggaard - udstilling på Gl. Holtegaard Museet - 7. sept. - 20. okt. 1996.

To hortonomstuderende præsenterede på Landbohøjskolen et herbarium på 467 planter, der blev indsamlet i Gråsten Slotshave sommeren 1995. Herbariet fik navnet Dronning Ingrid's Herbarium - 26. oktober.

På det Kunsthistoriske Institut ved Christian-Albrecht Universitetet i Kiel, Tyskland præsenteres det store forskningsværk: Historische Gärten in Schleswig-Holstein 28. oktober 1996.

November

Arkitekturhistoriker Anne Louise Sommer fortæller i radioen om begravelsespladser gennem tiderne - DR1 Velfærd 8/11.

1997

Februar

At tænke med landskabet i arkitekturen - en udstilling arrangeret af Kristine Jensen i Meldahls Smedie på Holmen i København fra 27. febr. til 14. marts. Derefter på Landbohøjskolens Sektion for Landskab.

Marts

Blomsterhandler Erik Bering udstiller sin samling af brystbuketholdere i Søllerød Museum - 14/3 - 19/5.

April

Studiet af haver og havekunst - tværvideenskabeligt seminar på Københavns Universitet Institut for Arkæologi og Etnologi - med diverse havehistoriske forelæsninger 11. - 12. april.

De levende og kirkegården, foredrag af forfatteren Klaus Bondebjerg om kirkegården som grønt område.

Genskabelsen af Kriegers barokhave ved Frederiksborg Slot i Hillerød tildeles Europa Nostra - prisen.

Maj

Løgparken ved Gaunø Slot åbner sin fyrretyvende jubilæussæson med en retrospektiv kavalkade over de skiftende nye tulipansorter gennem årene.

Skovens Dag - 11. maj.

Havebilleder - udstilling på Sophienholm Museum i Lyngby - 17. maj - 3. august.

Juni

Europa Nostra-diplomet for genskabelsen af det Kriegerske anlæg ved Frederiksborg Slot overrækkes af Prins Henrik til Slots- og Ejendomsstyrelsen - 5. juni.

Juli

Besøg i Gråsten Slotshave i serien Slotshaver i Sønderjylland - ved Margrethe Eli - DR1 - 16. juli 14.20.

Træ til gavn og glød - en udstilling om 25 danske træarter og deres brug i 1000 år - Egnsmuseet Færgesgården - Frederikssund - juli - august.

Besøg i Schackenberg Slotshave ved Margrethe Eli - DR1 - 30. Juli 14.20.

August

Dødens rum - udstilling om nordisk kirkegårdskultur i 250 år - Kapellet på Assistens Kirkegård, København 29. aug. - 30. nov.

September

Havens Dag - med trivsel og socialt samvær som motto - 22. sept.

Udstillingen Til jord skal du blive - begravelseskikke på land og by - Langelands Museum - Rudkøbing - 22. sept. - 6. nov.

Interessen for Johan Ludvig Holstein's gamle skulpturpark, det "Historiskperipatetiske Akademi" fra 1750'erne i Ledreborg Slotspark er vågnet. Hvordan var det tænkt og hvad blev udført? - Morgenradioen DR1 25/9.

Det 300 år gamle barokslot Clausholm mellem Århus og Randers genindvies efter langvarig restaurering - 28. sept.

Havebrugshistorisk Bibliografi - okt. 1996 - sept. 1997

Ved A. Ørum-Larsen

1996

Oktober

Marianne Justesen: En kongelig have ved Gråsten - Nyt Nordisk Forlag.

Peter Wagner - Claus M. Smidt: En verden i harmoni - To parker i 1700-tallet, udstillingskatalog fra Gl. Holtegaard Museum - 7.sept. - 28. okt. 1996.

Eva Pohl: At have eller ikke have - anmeldelse af udstillingen på Gl. Holtegaard Museum - Berlingske Tidende - 2. sektion - 8. okt. 1996.

Niels Jensen: Guidebog til kolonihaveanlæg omkr. København - Idéværkstedet - De frie Fugle.

Margrethe Floryan: Gardens of the Tsars. A study of the aesthetics, semantics and uses of late 18th Century Russian Gardens - Aarhus University Press 1996.

November

Niels Jensen: Nærstudier af danske kolonihaver - omtale af Niels Jensens guidebog - Politiken Max - 3. nov.

Bulletin nr. 3 fra Forum för trädgårdshistorisk forskning - Lund - Sverige.

Jørgen Bech-Andersen: Æblets krønike - Forlaget Pomona.

Kirkegårdskultur - Kirkegården er også for de levende - 2 foldere udsendt fra Københavns Kirkegårdsafdeling.

December

Leif Ahm: Brug den lokale kirkegård - Politiken 3. dec.

Leif Ahm: Kolonihavehus på museum - d. v. s. Nationalmuseet i Brede - Politiken 7. dec.

Lisbeth Plum: Bryggerens have - (i Valby) - Haven 12. dec.

Marie-Louise Wansher: Tirsbæk - en renoveringsplan for en renæssancehave - Landskab nr. 6.

Suzanne Eben Ditlevsen: Den gamle kirkegård i Nuuk - Grønland - Landskab nr. 7.

Suzanne Eben Ditlevsen: Bosætning og gravlægning - Landskab nr. 7.

Ghita Nørby - Jette Dahl Møller - Ebbe Bech: Botanisk Have - en oase i storbyen - Lambert's Forlag.

1997

Januar

Suzanne Eben Ditlevsen: Om at sætte på jord og lægge i jord - Landskab nr. 2.

Februar

Hans Friis Mathiasen: Træer og blade - Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag

Marts

Anemette Olesen: Bibelske planter til haven - Berlingske Tidende - 30. marts.

Jonna Dwinger: En romantisk bagatel - Erik Bering udstiller brystbuketholdere i Søllerød Museum - 14. marts - 19. maj - Politiken 14. marts.

April

Regentparret indvier et nyistandsat monument og springvand ved monumentet for Kong Christian IX i Jernbanegade i Fredensborg - 2. april - Politiken 3. april.

Div. forfattere: De åbne haver i Danmark 1997 - Det danske Haveselskab.

Birgit Leer: Historiske haver i Danmark - anmeldelse - Haven nr. 4.

Olaf Lind og Jonas Møller: Bag hække - det danske parcelhus i lyst og nød - Arkitektens Forlag.

Danmarks mest poetiske have - om Juelsminde på Fyn - Bo Bedre nr. 4.

Maj

Hans Edvard Nørregård-Nielsen: Danske haver i billeder og tekst - katalog til udstilling på Sophienholm Museum i Lyngby - 17. maj 3. aug.

Anmeldelser i Aktuelt 15. maj og Jyllandsposten 16. maj

Kerstin Stjärne: Dejlig er jorden - Historien om urtehaven - oversat fra svensk - Spektrum.

Peter Thorning Christensen - Bjørn Westerbeck Dahl og Bi Skårup: Guide til Københavns befæstning. Miljø- og Energiministeriet - Skov- og Naturstyrelsen - 1996.

Bernt Løjtnant: Simon Paullis Flora Danica 1648 - eksempler på floraen for 350 år siden og i dag - Urt nr. 2.

A. Ørum-Larsen: Slesvigs og Holstens historiske haver - anmeldelse af værket Historische Gärten in Schleswig-Holstein - Landskab nr. 2.

Juni

Bulletin fra Forum för Trädgårdshistorisk Forskning - Lund.

Karsten R.S. Ifversen: Alt for gyldent. Haven i stærk belysning og nationalromantisk

indpakning - omtale af udstillingen Havebilleder på Sophienholm - Politiken 4. juni.
Annemarie Lund: Guide til dansk havekunst - år 1000 - 1996 - Arkitektens Forlag.

Juli

Hans Edvard Nørregård-Nielsen: Haven i tekst og billeder - Om udstillingen Haven nr. 6 og 7 1997.

Jens Gregersen og Bernt Løjtnant: Blomsternes Danmark - Gyldendal 1997.

Søren Ryge Petersen: Den grønne kunst - anmeldelse af Guide til dansk havekunst. Politiken 28. juli.

A. Ørum-Larsen: Danish bibliography i Garden History Society Journal - Newsletter 47.

August

Henrik Sten Møller: En række artikler om Københavns parker og haver - Ørstedsparken 4/8 - Bibliotekshaven 5/8 - Kastellet 6/8 - Assistens Kirkegård 7/8 - Botanisk Have 8/8 - Østre Anlæg 9/8 - Enghave Parken 11/8 - Frederiksberg Have 12/8 Kongens Have 14/8 - Politiken.

Sven-Ingvar Andersson - Peter Olesen - Claus M. Smidt: Frederiksberg fra gaden - Arkitektens Forlag.

Henrik Vesterberg: Kirkegården som billedbog - om Jørgen Schrøder's omvisninger på Assistens Kirkegård

Politiken 3. sektion - 29. august.

September

Karen Permin: Arne Stouenborg Lindholt in memoriam - Landskab nr. 4.

Torben Hamann Hansen: Dødens rum - Kirkegården et levende spejl - Udstillings-brochure om nordisk kirkegårds-kultur - udgivet af Formidlingscentret Kapellet Assistens Kirkegård.

Opgaver af havebrugshistorisk interesse udarbejdet ved Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Sektion for Landskab 1996/97:

Durin, Nicholas, 1997: Haver, Private kulturhistoriske haver 1900-1940. 132 p.

Hansen, Jesper, 1997: Torbenfeldts haveanlæg - en historisk undersøgelse. 18 p.

Karberg, Ulrik, 1997: Restaurering af Sønderhaven ved Schackenborg. "Kultur og natur - to sider af samme sag. 229 p. + bilag.

Karberg, Ulrik, 1997: De historiske haveanlæg ved Schackenborg - et produkt af deres samtid. 94 p.

Knudsen, Camilla, 1997: Den medicinske haves historie i Europa. 125 p.

Pedersen, Susanne Renée og Birgit Thinggaard, 1997: Samspelet mellem menneske og natur - anskueliggjort i herregårdslandskabet Hollufgård.

Bog anmeldelser

Annemarie Lund:

Guide til dansk havekunst

år 1000 - 1996

296 sider, ill. pris 248 kr

Er også udgivet i en engelsk udgave.

Dette betydningsfulde og nyttige værk udkom i juni 1996 på Arkitektens Forlag i København. Forfatteren er Annemarie Lund, der er uddannet som landskabsarkitekt på Landbohøjskolen i København, hvor hun også har gjort videregående studier og undervist. I fagkredse er forfatteren kendt som redaktør af de danske landskabsarkitekters tidsskrift *Landskab* og for flere afhandlinger om dansk havekunst.

Guiden eller håndbogen er en videreudvikling af skriftet *Danske Parker og Haver*, som Dansk Landskabsarkitektforening udsendte i 1975. Den er endvidere et side-stykke til Kim Dirckinck-Holmfeld's *Guide til Dansk Arkitektur 2*, udgivet på samme forlag.

Bogens formål er at bringe konkrete oplysninger om ialt 500 ældre og nyere værdifulde haveanlæg, der findes i det danske kulturområde, og som så vidt man ved er skabt af fagfolk.

Danmarks mange andre privathaver i by og på land falder derfor udenfor guidens emne.

Danmarks kulturhistorie omfatter ikke alene det nuværende kongerige, men også de tabte landsdele, Skåne med Halland og Blekinge (til 1658) og Syd-Slesvig (til 1864).

Bogen indledes med et resumé over, hvad der vides om dansk havekunsts historie fra middelalder til nutid (1996).

Guiden er opdelt i tidsafsnit som 1800 - 1900, 1900 - 1920 og herfra videre i perioder på 20 år til 1980 - 1996.

Haverne, parkerne og de landskabelige anlæg er klassificeret efter deres type: Arkæologiske opgaver, renovering, landsbykirkegårde, kongelige lysthaver, voldanlæg, herregårdshaver, parker, anlæg ved boligbyggeri o. s. v. De er nummereret kronologisk og markeret på de tre medfølgende kort. Til de første 200 haveanlæg, fra nr. 1 til nr 200, gives der fyldige og kommenterende beskrivelser med billeder, planer og oplysninger om ophavsmænd. En stor del af stoffet her stammer fra tidligere artikler i tidsskriftet *Landskab*.

Yderligere fortsættes med 300 kortere beskrivelser af "Andre Anlæg" til videre studium for interesserede.

De historiske haver fylder ca. 1/4 af guidebogen, og resten handler om nyere anlæg. Hver selvstændig landskabsarkitekt er loyalt registreret med mindst et anlæg, men landskabsarkitekterne G.N. Brandt og C.Th. Sørensen fylder mest med henholdsvis 15 og 23 haveanlæg. Amaliehaven i København og Haveselskabets Have på Frederiksberg er ikke fundet værdige til omtale. Heller ikke Knuthenborg Park på Lolland er nævnt, og den nyrestaurerede og aktuelle slotshave ved Schackenborg er ikke nået at komme med.

Lidt kritik må her være tilladt. Danmarks internationalt set mest berømte have, Uraniborg på det nu svensk administrerede Hven er kommet med, men ikke de danske haver i Syd-Slesvig. Axel Bundsen's interessante anlæg, Den gamle Kirkegård i Flensborg, som besøges af mange danskere, nævnes ikke. Heller ikke Stuhr's og Christiansen's engelske have sammesteds med den berømte spejlgrotte er medtaget. Den kongelige lysthave i romantisk stil, Louisenlund ved Slesvig er også glemt. Men den er også smerteligt ignoreret af de danske kunsthistorikere.

Det er en glimrende guide over dansk havekunst, som Annemarie Lund har sammenskrevet. Den er præcis, klar og håndterlig. Men den sigter nok mest på planlæggere og historikere af forskellig art, mindre til det brede, danske haveinteresserede publikum.

For første gang foreligger en samlet oversigt over dansk havekunsts værker gennem tiderne. En realistisk og kritisk vurdering af deres kunsthistoriske værdi, for eksempel i forhold til havekunst i det øvrige Europa, er nu mulig.

Er det rigtigt, at der i Danmark, som det undertiden hævdes, er skabt en særlig demokratisk havekunst, der ikke har noget sidestykke i andre europæiske lande?

Asger Ørum-Larsen

Madeleine von Essen:

Hager til Lyst og Nytt. Hagekunsten gjennom tusen år.

Schibsted, Norge. 1997

“Hager til lyst og nytte” er en meget spændende og velillustreret gennemgang af havekunstens historie i Norge, belyst gennem en række af samtidens kilder.

Bogen er delt op i afsnit med overskrifter, der på glimrende vis karakteriserer hovedtrækkene ved perioderne: Middelalderens Paradishager, Renessansens Udstillingshager, Barokkens Pragtanlegg, Landskabsstilens Arkadien og til sidst Hagestell for Hvermann.

Disse afsnit er igen opdelt i en række underafsnit, der med udgangspunkt i citater fra samtidige litterære værker beskriver bestemte træk ved perioden. Disse kilder er af gode grunde ikke kun norske, men dækker over en lang række litterære værker, fra uddrag af Boccacios "Dekameron", der skildrer riddertidens blomstereng til J.C. Loudons "In Search of English Gardens", der beskriver besøg i en række engelske haver i 1830'erne. Det er dog specielt de norske (og danske) kilder, der er interessante, fordi de belyser hvordan de europæiske havekunstneriske stiltræk blev indført til Norden. En lille anke i den forbindelse er, at der hverken i selve teksten eller i noteapparatet er en præcis angivelse af, hvorfra i værkerne citaterne er hentet. Det havde været en stor hjælp for den læser, der selv havde lyst til at læse mere om fx. Boccacios beskrivelser af middelalderens haver, uden måske at have mod på at gå i gang med hele værket.

Den samme indvending kan man i øvrigt rette mod en tilsvarende bog: Penelope Hobhouse: *Plants in Garden History*, Pavilion 1992, der ligeledes beskæftiger sig med havekunstens og planteanvendelsens historie med henvisning til og citater fra litterære kilder i samtiden. De to bøger kan i øvrigt glimrende supplere hinanden, fordi Hobhouse's bog rummer oplysninger om langt flere kilder, men til gengæld ingen, der dækker nordiske forhold.

Selv med denne beskedne indvending er det dog en fryd at læse disse kilder i Madeleine von Essens bog. Der formidles en samhørighed på tværs af århundrederne, når man ikke bare er henvist til at se på haveplaner, men også kan læse de betragtninger, der i datiden lå til grund for planerne. Derigennem fornemmes havekunstens universalitet. Iagttagelserne hos munken Wahlafrid Strabo i hans bog "Hortulus" fra 800-tallet om arbejdet i klostret Reichenau ved Bodensøen er de samme, som vi selv kan gøre i vore haver den dag i dag. Her formidles ikke blot tør viden, men også følelse og glæde.

Dette gør bogen til en meget let læst gennemgang af havekunstens historie. Der kan selvfølgelig skrives meget mere om mange af de berørte perioder, men skulle man selv få lyst til at læse videre, er bogen heldigvis forsynet med en lang liste over relevant litteratur. Bogen er ligeledes forsynet med en fyldig fortegnelse over hvilke planter, der er karakteristiske for de forskellige perioders haver: "Kulturplanternes inntog", som kan være en glimrende assistance til dem, der ejer en gammel have og som har lyst til at beskæftige sig lidt mere seriøst med bevaringen af havens karakter.

Bogen er skrevet på et meget let læseligt norsk, måske lige bortset fra den nynorske (?) oversættelse af "Dekameron", så der er ingen grund til at afholde sig fra læsningen af "Hager til Lyst og Nytte".

Jane Schul

Jørgen Bech-Andersen:

Æblets Krønike

276 sider, 295 kr. forlaget Pomona.

Dette er bogen, der bogstavelig talt kommer hele æblet rundt. Der startes med menneskets første møde med æblet; Adam og Eva (og æblet) og der slutes med at presse den sidste energi ud af det udtjente æbletræ, som brænde. Imellem disse to yderpunkter kommer Jørgen Bech-Andersen langt omkring. Der er mange spændende myter og historier om æblet. I den nordiske mytologi spiser guderne æbler for at holde sig unge og sprudlende, medens Adam og Eva skal dø, hvis de spiser frugterne fra træet midt i haven. Vorherre nøjes dog med at smide dem ud af Edens Have. Meget af vores kultur i dag kan føres tilbage til Romerriget og de "gamle grækere", og her kommer æblet ind igen, idet det sure europæiske æble og sødæblet fra Asien mødes i det østlige Middelhavsområde og indgår en alliance, der gennem mange århundreder er blevet til de æbler, vi kender i dag. Mens grækeren Theophrast nævner 4 æblesorter, har vi i dag særdeles mange sorter.

Det var ikke kun hos grækerne og romerne, at æblet var højt skattet. Det var vor egen sure abild også, da først frø af vild æble optræder på overgangen mellem jæger- og bondestenalder. Senere omkring 1000 år før vor tidsregning lægges der æbler i en barnegrav i Vestjylland. På Bornholm er der fundet halverede og tørrede æbler fra omkring Kristi fødsel og ombord på vikingeskibet fra Oseberg fandtes en hel kiste med vilde æbler. Munkene gik igang med at dyrke æbler, men vi skal helt frem til år 1671, før vi finder den første danske liste over æblesorter. 100 frugttræer sendes fra planteskolen Matthias Böckmann til Dronning Charlotte Amalie. Frugttræerne skulle udplantes ved Frederiksdal nord for København.

MALVS.

Malus (æble), tegnet af Kræteus 100 år før vores tidsregning.

Først på side 87, efter at vi har været igennem sagn, kulturhistorie, magtens æble, æble i sprog og litteratur m.m. er vi kommet frem til æbletræet, men vi skal helt frem til side 228, før vi får lov til at "smage et æble". På alle de mellemliggende sider gennemgås hele æbletræet rigtig grundigt: træets opbygning, botanik, forædling, sorter, formering, dyrkning, sygdomme og skadedyr. Vi "besøger" bl.a. Ingrid Marie's og Filippa's modertræer. Efter side 228 er der serveret. Æbler i salater, forretter, efterretter, desserter, syltning, kager, müsli, slik, og så er der de flydende æbler: most, cider og æblevin. Vi skal også lige have at vide, at bronzealderkvinden fra Egtved havde gæret æblesaft med i graven.

Det er en flot bog, der er skrevet på både saglig og spændende måde. Den henvender sig til et bredt publikum. Haveejere, der skal have praktiske oplysninger i uddybende tekst, "æblespiseren", der ikke har have, men som vil kende lidt til de spændende historier, der ligger bag supermarkedets æbler og den nysgerrige, der gerne vil vide, hvorfor Herkules, der sidder midt på Kongens Nytorv, har hånden fuld af æbler.

Udover æblet behandler bogen også pære og kvæde.

Bogen er rigt illustreret med forfatterens egne billeder, har en fin indholdsfortegnelse, litteraturliste og stikordsregister.

Jørgen Bech-Andersen er med sin bog kommet hele æblet rundt, men skulle der komme en ny udgave, så er her et forslag til en "lille leg", med æblekærner, der kun tager et par år at udføre.

Frisk høstede æblekærner spirer ikke, hvis de sås ved stuetemperatur. Men tager man nogle æblekærner og med en nål fjerner den brune skal og meget forsigtigt den tynde hinde, der dækker kimen og kimbladene, så vil de spire ved stuetemperatur, og man kan dyrke planterne som almindelige stueplanter. Der vil ske det mærkelige, at de bliver til dværgplanter af få cm's størrelse. De forbliver dværgplanter, indtil de udsættes for en regulær kuldebehandling, svarende til vores vinter eller ca. 60 dage ved 5 graders C.

Finn T. Sørensen

Ekskursionsberetninger

Bernstorff Slotshave den 1. maj 1997

I det dejligste vejr mødtes omkring 35 af Havebrugshistorisk Selskabs medlemmer foran slottet til en dejlig aftentur i Bernstorff Slotshave. Vi blev modtaget og kyndigt ført rundt af slotsgartner Erik Als og slotsgartnerassistent Bjarne Christensen og fik lejlighed til at beundre den fantastiske skovbundsflora med mængder af gule og hvide anemoner og lærkesporer. Johan Lange kunne ligeledes udpege ret store bestande af skælrod, *Lathraea squamaria*, en plante uden grønkorn, der snylter på forskellige løvtræers rødder.

Vi gik gennem skoven og beså den kønne lille rosenhave, hvor både roserne og buksbomhækkene desværre var svært medtagne af den kolde og tørre vinter. Vi fik også lejlighed til at komme ind og se de gamle drivhuse, der normalt ikke er tilgængelige for publikum. Desværre var det lidt for tidligt til at vi rigtigt kunne beundre plænerne omkring drivhusene, der lidt senere ville have været fulde af blomstrende rosa engkarse, men vi så dog de første spæde tilløb.

Herfra gik turen tilbage til Svenske Villaen, der er placeret på plænen over for slottets hovedindgang. Svenske Villaen er et smukt træhus, der i 1888 blev opført til Den Nordiske Industri- og Landbrugsudstilling, der fandt sted samme år i Tivoli. Efter udstillingen blev huset købt af daværende dronning Louise, der lod det genopføre i Bernstorff Slotshave som gæstehus for familiens mange børn, svigerbørn og børnebørn. Efter 1939, da den sidste kongelige beboer, prins Valdemar døde, gik stedet ud af kongefamiliens eje og Svenske Villaen blev i en årrække benyttet til en række forskellige formål, indtil det til sidst blot stod tomt og forladt, med huller i taget og knuste ruder.

Gentoftes borgmester, Hans Toft, har som privatperson været initiativtager til at der blev samlet penge ind fra en lang række fonde. Dels med henblik på at få villaen sat i stand og åbnet for offentligheden som kulturhus og café og dels til at sikre midler til den fremtidige drift af huset. Projektet er lykkedes forbilledligt og borgmesteren fortalte meget spændende og inspireret om hele projektet, som har været en stor succes med skiftende udstillinger og bestemt er et besøg værd.

Jane Schul

Kolonihaveforeningen Vennelyst den 18. juni 1997

I forlængelse af landskabsarkitekt Niels Jensens foredrag om kolonihaver en aften i januar 1997 besøgte Havebrugshistorisk Selskab den fredede kolonihaveforening Vennelyst, der ligger på glaciset uden for voldgraven omkring Christianshavn. Kolonihaverne blev anlagt 1892 og er de ældste i Københavnsområdet.

Havebrugshistorisk Selskab havde fået lagt sig fast på en dato, der kolliderede med et musikarrangement i Vennelyst, hvorfor formanden ikke kunne vise os rundt. Undertegnede måtte derfor give et kort rids af historien og optræde som guide. Ca. 25 medlemmer var mødt op. De små haver og de fantasifulde huse blev beset fra de smalle gange. Der blev stillet spørgsmål om mange plantenavne, som professor Johan Lange tålmodigt besvarede. Det særprægede lysthus med løgkuplen kaldet "rugbrødsbagerens lysthus", som er flyttet til Vennelyst fra en nu nedlagt kolonihave, blev beundret sammen med den tidstypiske have. I haven, der er omgivet af hvidt stakit, er der lavendelhække, et ovalt bed midt i haven med klinkekant omkring, slyngede grusgange og selvfølgelig en flagstang. Under rundgangen blev der lejlighed til at komme ind i en enkelt have og det tilhørende hus; det overbeviste deltagerne om, at der ikke kun var tale om et museumsstykke, men om et levende miljø.

Efter rundgangen skiltes selskabet, de yngre slog sig ned på festpladsen for at lytte til musikken, der i mellemtiden var begyndt; nogle drog hjem, mens et mindre selskab begav sig over på Christianshavns vold. Her svigtede undertegnede vist nogle enkelte af selskabet, som havde regnet med en rundtur på volden, idet caféen, der er blevet åbnet i tilknytning til den gamle mølle, lokkede med the og kage.

Jette Abel

Vrams Gunnarstorp, Krapperup, Viken og Fredriksdal i det nordvestlige Skåne den 23. august 1997

En herlig lørdag morgen i august samledes 29 af Havebrugshistorisk Selskabs medlemmer i Helsingborgs færgeterminal. Efter nogen søgen lykkedes det at finde den lejede bus, hvorefter kursen blev sat mod Herregården Vrams Gunnarstorp.

Vrams Gunnarstorp ligger 20 km øst for Helsingborg på sydvestsiden af Söderåsen. Hovedbygningen, der dateres til 1600-tallet, er et 4-fløjet énetages bygningsanlæg med renæssancegavle, -kviste og spir, der dog primært stammer fra en restaurering i 1800-tallet. Avlsgården, hvoraf en kampestenslænge ligger parallelt med indkørslen,

breder sig mod nord på fladt terræn. Parken, der omgiver hovedbygningen, afgrænses mod nord af avlsgården, mod øst af den skovklædte Söderås, mod syd af tidligere frugthaver og mod vest af en tværvej, der krydser indkørselsvejen. Parkanlæggets sydlige del gennemskæres af en rislende bæk, der kommer oppe fra åsen, bækken styrter ned over flere trin for at falde til ro i et system af damme omkring tværvejen.

Parken fremtræder i dag med elementer fra flere af havekunstens stilperioder. Den største seværdighed er en nord-sydgående buegang af avnbøg (*Carpinus betulus*) og de utroligt store buksbomhække (*Buxus sempervirens*), der som kæmpepøller eller dyner bugter sig ned over åsens nederste del nordøst for hovedbygningen. Disse rester af et stramt arkitektonisk anlæg dateres for buksbomhækkenes vedkommende helt tilbage til midten af 1600-tallet og for buegangenes vedkommende til 1737, altså fra renessancen og barokken.

På vej op til de enestående levende historiske monumenter passeredes en samling stedsegrønne og to kæmpe-lindetræer, ifølge en ældre kilde skulle der stå henholdsvis *Tilia petiolaris* og *Tilia platyphyllos*, men da professor Johan Lange ikke var med, gik vi ikke nærmere ind på arter og sorter.

Den ca. 60 m lange buegang står velformet og præcist klippet udadtil, indefra kan man beundre de gamle krogede stammer og grene, der danner buegangens skelet. De to buksbomhække tillader i dag kun en smal passage, dukker man ind under hækkerne, kan man se, at de er understøttet af et stillads, og at de to kæmpehække hver især nok er dannet af to rækker buksbom, måske oprindeligt dobbelte kanthække, som det viste sig at være tilfældet, da buksbomhækkene i Frederiksborg slotshave blev fældet.

Overfor de to store hække på et stærkt stigende terrasseret terræn danner en cirkelformet buksbomhæk rammen om en gruppe pyramideformede buksbom, kaldet keglespillet. De er yngre end de store hække.

Efter at have passeret avnbøgebuegangen og buksbomhækkene m.m. leder den officielle sti til en bro over bækken, men godsejer fru Marianne Tonnérhielm havde ved vores ankomst givet selskabet tilladelse til at gå overalt, så også den mere private del af haven ud for hovedbygningens sydfløj kunne besøges.

Langs soklen på sydfløjen er der espalieret en række ældre frugttræer. Haverummet afgrænses mod tværvejen og indkørslen af et stort staudebed med en hæk i ryggen. Mod syd afgrænser bækken og dammene haven. Den offentlige sti fører den besøgende over bækken til et landskabeligt anlæg mellem store bøge- og egetræer langs med bækken og dammene. Grundet den lange nedbørsfattige sommer var der ikke meget vand i bækken, så oplevelsen af den rislende bjergbæk var ret beskeden.

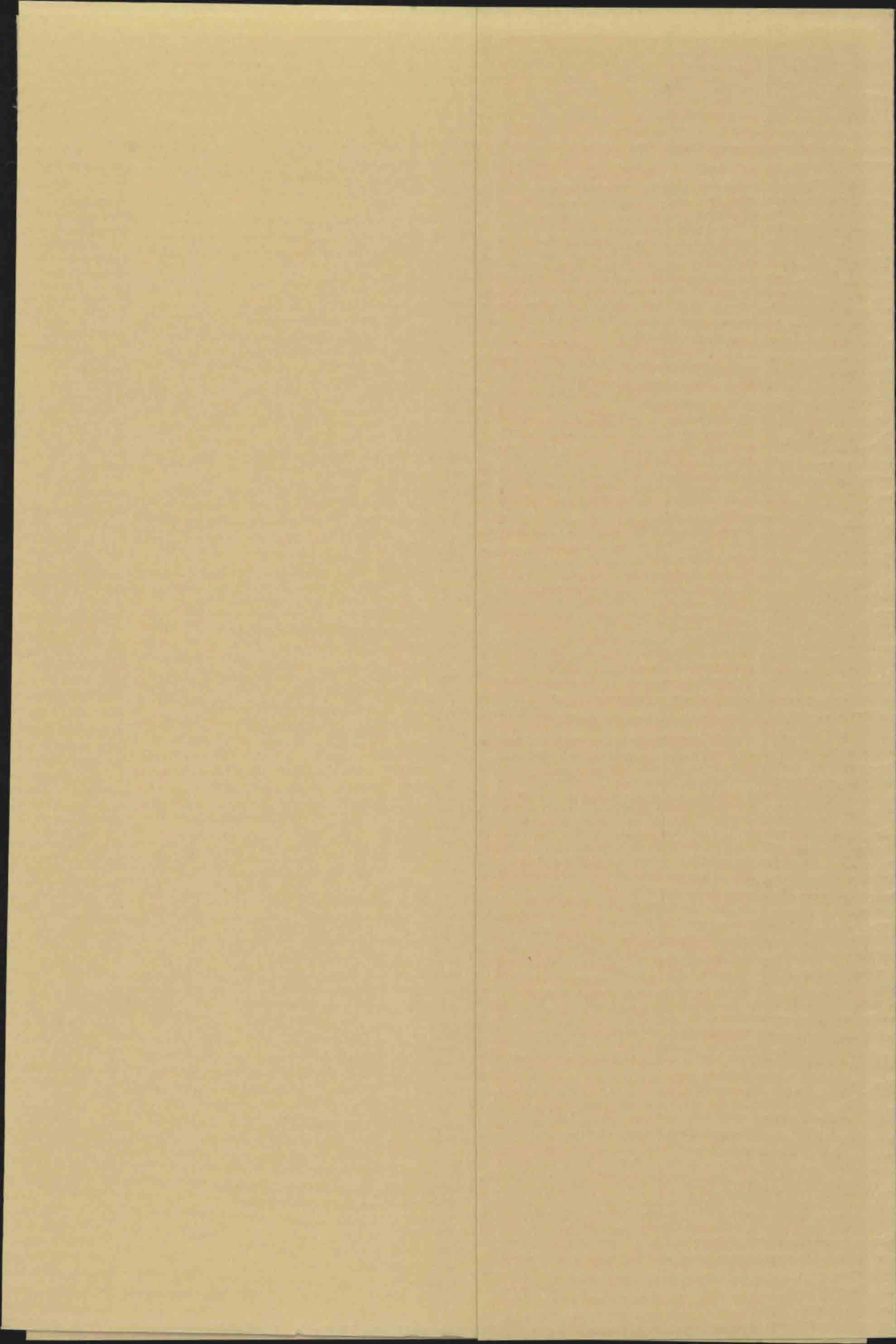
Fra Vrams Gunnarstorp forsattes mod nord ad små veje til Kullens østside med enkelte kig ud over Skälderviken, gennem det smukke landskab ved Skäret op til Her-

regården Krapperup, der ligger syd for Mølle. På nordsiden af Herregården er der i forbindelse med en del af avlsgården indrettet publikumsfaciliteter med stor parkeringsplads, toiletter, butik og kaffestue. Herregårdens hovedbygning, der er opført omkring 1570 som afløser af et ældre anlæg, og som flere gange er ombygget siden, ligger på en holm omgivet af voldgrave. Den danner et 3-fløjet anlæg, som åbner sig mod øst mod en kæmpe-grusforplads indrammet af kegleklippede avnbøg. Terrænet falder vest for hovedbygningen, her er i nyere tid anlagt en landskabelig have, mens renaissance - de oprindelige renaissance- og barokhaver har ligget nord og syd for hovedbygningens to sidefløje. Adgangen til haven sker i dag gennem sydhaven. Selskabet modstod kaffestuens fristelser og styrede med madposerne mod havens nederste del, hvor det var tilladt at spise medbragt mad. De fleste slog sig ned rundt om en lille sø, hvorfra der var en fin udsigt op gennem den landskabelige del af haven mod hovedbygningen, der har en særpræget udsmykning med syvtakkede stjerner i sandsten på facaden, et minde om slægten Gyldenstjerne, ejere af gården i begyndelsen af 1600-tallet, senere afløst af den svenske gren ved navn Gyllenstierna. Herregården er i dag en stiftelse. Havens plantesortiment med bl.a. meget store rhododendrongrupper og en del eksoter fik ikke helt den opmærksomhed, de fortjente.

Videre gik det mod syd langs kysten til den gamle skipperby Viken. I Viken lykkedes det efter nogen søgen at finde frem til Paul Jönskagården eller Sjökapstensgården, som den også kaldes. Museet var lukket, men haven var åben, så selskabet myldrede ind i den lille have. Haven er en rekonstruktion af haven, som den så ud i 1880'erne. Haven var en attraktion helt op til 1940'erne, men så groede den sammen. I 1980 påbegyndtes restaureringen. Under gennemgravning af haven afslørede konturerne af det gamle slyngede stinet, som derefter kunne rekonstrueres. Originalt plantemateriale var blevet reddet og suppleret med andre tidstypiske buske og urter. Haven rummer nu blomsterhave med såvel ældre stauder som gammeldags sommerblomster, en lille urte- og krydderurtehave, frugttræer og frugtbuske samt lysthus og lindelysthus. Da bussen ikke kunne komme helt hen til museumshaven, blev der også lejlighed til en spadseretur i den hyggelige lille by.

Sidste mål på ekskursionen var det tidligere landsted Fredriksdal i Helsingborg. Landstedet ligger i en stor park, der bl.a. rummer gamle velbevarede løvgange af avnbøg, et friluftsteater med hækkulisser, botanisk have, rosenhave og frugthave, samt som det seneste projekt en stor køkkenhave. Her var kaffetørsten så overvældende, at der ikke blev tid til den store rundtur, men den spændende økologiske køkkenhave blev dog grundigt studeret. Dermed var programmet udtømt og turen gik tilbage til færgen.

Jette Abel

Indholdsfortegnelse

Jane Schul: Rekonstruktion, genskabelse eller fri fornyelse? Restaureringstankerne bag Thurah's borgerlige barokhave på Gl. Holtegaard	5
Asger Ørum-Larsen: Læseforeningens Have i Odense	12
Johan Lange: "Klosterplanter" før klostre byggedes i Norden	18
Asger Ørum-Larsen: En fiskerhave i Liseleje	24
Lene Floris: Andelstidens haver på Frilandsmuseet	27
Finn T. Sørensen: Svaleurt, <i>Chelidonium majus</i> L. i Danmark	32
Små meddelelser	
Johan Lange: Föreningen för Dendrologi och Parkvård, En præsentation	46
Annie Christensen: Kort foreløbig notits; Fredensborg, planer af haven	47
Jane Schul: Guide over historiske haver, Sverige	48
Asger Ørum-Larsen: Vigtige bøger til havehistorisk forskning	48
Johan Lange: Asger Klougart 10/5-14 til 1/12-96	49
Havebrugshistorisk Dagbog - okt. 1996 - sept. 1997, Ved A. Ørum-Larsen	51
Havebrugshistorisk Bibliografi - okt. 1996 - sept. 1997, Ved A. Ørum-Larsen	53
Boganmeldelser	
Annemarie Lund: Guide til dansk havekunst år 1000 - 1996	56
Madeleine von Essen: Hager til Lyst og Nytte. Hagekunsten gennem tusen år. Schibsted, 1997	57
Jørgen Bech-Andersen: Æblets krønike	59
Ekskursionsberetninger	
Bernstorff Slotshave den 1. maj 1997	61
Kolonihaveforeningen Vennelyst den 18. juni 1997	62
Vrams Gunnarstorp, Krapperup, Viken og Fredriksdal i det nordvestlige Skåne den 23. august 1997	62

ISBN 87-88241-18-1

ISSN 0107-895X

Layout, tryk og omslag: NYHAVNS LYNTRYK 33 93 05 33